

הרב יעקב טוביה לרנר

ירושלים ע"ה"ק תשכ"א

מנהג ישראל בזמן קבלת שבת וצאה"כ במשך הדורות

(מאמר א')

דעת רבותינו מצאנו שינאווא בעלז בזמן צאה"כ - והערות על קובצים הקודמים

בקובצים הקודמים (א-ד) נדפס מאמר ארוך מאת הרה"ג ר' שמואל משה נחמי' הכהן לעוויטא שליט"א על זמן עלה"ש, דעיקר הזמן הוא כפי חשבון האופק, כשהחמה יד-טז מעלות תחת האופק, שאז מאיר היום. ובתוך דבריו הביא כמה פעמים שי' המנחת כהן בזמן צאה"כ, דכשרואין ג' כוכבים הוא לילה קודם שיעור ד' מיל אף לשי' ר"ת, והיה לו משא ומתן בזה (בקובץ ד') עם הרה"ג ר' שלמה זלמן דוידוביץ שליט"א, והאריכו לענין זמן עלה"ש, וזמן צאה"כ בא בדבריהם בקצרה, ויש להאריך בזה ולהעיר על דבריהם בכמה דברים, ובמקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר.

והגם שראיתי רבים מבני תורה מתנזרים אחור מלברר ולפרסם סוגיא עמומה זו, אך תורה הוא וללמדה אני צריך, ויש בענין צאה"כ כמה וכמה שיטות וכמה מהלכים, ועל כל מהלך יש קושיות חזקות, והרבה סתירות, ולא באתי במאמר הזה לברר וללבן סוגיא עמוקה זו, ולישא וליתן בדברי הראשונים, אלא לברר מהו דעת גדולי הפוסקים ומנהג כלל ישראל במשך הדורות, כי ראיתי בזה עירב פרשיות, שרבים אינם מבחינים בין שיטה לשיטה, ותולים באשלי רבבא דברים שאינם.

ולא באתי בכאן לקבוע הלכה לא כמאן ולא כמאן, רק לברר וללבן מה היה דעת גדולי הפוסקים ומנהג ישראל בימים ההם, וכהיום כבר נתפשט בכל תפוצות ישראל להחמיר בכל הדעות, וכבר כתב בזה הגאון רבי בצלאל הכהן זצ"ל מווילנא (נדפס בשו"ת בנין שלמה ח"ב או"ח סי' ס"ז) "אין ספק שאין לנו מי שיכול להכריע בדינים הללו להלכה בספק הנוגע לאיסורי תורה, עכ"פ גם היותר גדול שבדור מן הגאונים הראשונים או מן האחרונים ז"ל, עד אשר יבא אליהו ז"ל ב"ב ויורה צדק לנו גם בספק עצום הזה, ועד אשר יגלה לנו אליהו ז"ל מן השמים במהרה ויאיר לנו בחשכת זמן ביה"ש, יש לנו לילך לחומרא בכל צד ובכל ספק הנוגע לאיסור תורה בזה, וכמ"ש הרבה מן האחרונים ז"ל להלכה", ומה' אבקש מענה לשון.

פרק א'

דעת גדולי הפוסקים דומן צאה"כ כשי' המנ"כ

ג' שיטות בזמן צאה"כ לשי' ר"ת

י'דוע ה'דבר ו'מפורסם ה'ענין דאף דדעת השו"ע והפוסקים כשי' ר"ת, דומן צאה"כ הוא ד' מיל אחר שקה"ח, וכמבואר בדברי חז"ל (פסחים דף צ"ד), מ"מ יש בזה ג' עיקרי שיטות. א] שי' ר"ת הפשוט, והוא דצאה"כ הוא ע"ב דקות בשה אחר שקה"ח, וביה"ש הוא ג' רבעי מיל קודם לזה, מנ"ח וחצי דקות עד ע"ב דקות אחר שקה"ח. ב] שי' המנ"כ, והוא דצאה"כ הוא כשרואין כוכבים במציאות, [והוא בא"י כחצי שעה אחר שקה"ח], ומג' רבעי מיל קודם לזה עד צאה"כ הוי ביה"ש. ג] שי' ר"ת ע"פ אופק א"י בימים השונים, והוא דצאה"כ הוא ע"ב דקות אחר שקה"ח בא"י בימי ניסן ותשרי, וביה"ש ג' רבעי מיל קודם לזה, ובשאר ימות השנה ובשאר הארצות הוא כפי אותה דרגה של חשכות הרקיע, והוא כשהחמה כט"ז מעלות תחת האופק.

שי' המחנת כהן דומן צאה"כ כפי הנראה לעינים

רבים נתקשו בשי' ר"ת, שבמציאות רואים שהרקיע מלא כוכבים קודם שיעור ד' מילין, ועל כן ס"ל להמנחת כהן דכשרואין ג' כוכבים הוא לילה אף שלא נשלם השיעור דד' מילין. ודברי המנחת כהן הם במאמר ב' (פרק ה' אות ז') שכ' דכמוצ"ש אם נראו ג' כוכבים כבר הוא לילה גמור ומותר לעשות מלאכה אע"פ שלא עבר שיעור שעה וחומש אחר שקה"ח, ואמרינן שמא טעה בחשבון הד' מילין, או שאין באותה מדינה בין שקה"ח לצאה"כ שיעור ד' מילין, דכל שנראין ג' כוכבים הוא לילה גמור, שהרי הם נראים לעין, וא"א להכחיש מה שנראה לחוש. ועוד כ' המנ"כ (שם אות ח') דשיעור זמן שיש במדינה הזאת בין שקה"ח לצאה"כ בחנתי פעמים הרבה ונראה לחוש שאפי' באמצע הקיץ אין בארץ הזאת שיעור שעה וחומש בין שקה"ח לצאה"כ, ואני תמה איך יש במדינה הזאת שיעור כ"כ מיעוט, ושמא יש בזה סבה אחרת ואנכי לא ידעתי עי"ש. וכ"כ הפר"ח בקונ' דבי שמש' (הערות על ס' מנ"כ, מ"ב אות ו') דאפי' לר"ת מכיון שאנו רואים סימן הכוכבים שוב אין להקפיד על שלא נשלם השיעור דד' מילין, דיציאת הכוכבים הוא סימן ברור ומוסמך יותר מהחשבון עי"ש.

דעת החת"ס כשי' המנ"כ

וידוע דכן דעת רבש"י החת"ס סופר, דס"ל לדינא כשי' ר"ת, וכמו שכתב בשו"ת חת"ס סופר (או"ח סי' פ') "קבלתי מרבותי כי ההלכה רווחת בזה בלי שום פקפוק דשיעור ביה"ש אינו כי אם ג' רבעי מיל קודם צאה"כ, ואנו תופסים במוחלט כשי' ר"ת". מ"מ מבואר שם בדבריו דומן צאה"כ הוא כשרואין במציאות כוכבים בשמים, וכמ"ש שם דצאה"כ הנהוג הוא כשהשמים בהירים, אבל ביום המעונן א"א לשפוט על כוכבים.

וכ"מ ממה שכ' שם דומן צאה"כ הוא ה' דקות קודם שעה תשע, ושיש להחמיר כדעת החק יעקב (סי' תנ"ט סק"י) דשיעור מיל הוא כ"ב [וחצי] דקות, ולכן דוקא אם נולד התינוק פו"ב דקות קודם צאה"כ נחשב כנולד ביום, אבל כנולד רק י"ג וחצי דקות קודם צאה"כ הוי כנולד ביה"ש. ואי ס"ל דומן צאה"כ ד' מיל אחר שקה"ח, אזי אדרבה לדעת הח"י זמן ביה"ש מתחיל במאוחר יותר מדעת הסוברים דשיעור מיל י"ח דקות, דלדעתם ביה"ש מתחיל ג"ח וחצי דקות אחר שקה"ח, משא"כ לדעת הח"י דד' מיל הם צ' דקות, וביה"ש מתחיל י"ז דקות קודם לזה, והוא ע"ג דקות אחר שקה"ח, נמצא דעת הח"י להקל ולא להחמיר, אלא ודאי דהחת"ס ס"ל כדעת המנ"כ דאין ספק בזמן צאה"כ, שהוא בזמן שנראים ג' כוכבים, אלא נחלקו במשך זמן ביה"ש, אי הוי י"ג דקות קודם צאה"כ הנראה, או י"ז דקות קודם צאה"כ הנראה, ובוה מסיק החת"ס דיש להחמיר כדעת הח"י "שהאריך והוכיח בראיות ברורות שאין עליהם תשובה", וכ"כ בשו"ת מהרי"ץ דושנסקי (סי' כ"ח) בדעת החת"ס עי"ש.

וכן מפורש יוצא ממה שכתב שם החת"ס "זמן הלילה לפי השעות הנוהגות הוא בתקופות השנה הזאת לע"ע ה' מינוטין קודם גמר קשקש ניין אוהר", היינו דומן צאה"כ הוא בשעה 8:55, ובאותו יום [כ"ח סיון שנת תקס"ג, למספרם 18 יוני] בעיר מטרסדורף [48.1 מעלות לצד צפון, מקום כתיבת התשובה] היה זמן שקה"ח בשעה 8:03, א"כ זמן צאה"כ של החת"ס הוא 52 דקות אחר השקיעה, וע"כ דס"ל כשי' המנ"כ דאף ר"ת מודה דבשעה שנראין כוכבים במציאות הוי לילה.²

ובס' ליקוטי חבר בן חיים (ח"ד דף ג' ע"ב) הביא "חשבון זמן לילה ויום" מכת"י החת"ס שקיבל מרבו הנשר הגדול רבי נתן אדלר זצ"ל (ונדפס גם בס' דרך הנשר-תורת אמת [בחיידושי אור"ח] ובחי' חת"ס על הש"ס [סוף מס' פסחים] ובשו"ת חת"ס [ח"ח קובץ תשובות ליקוטים סי' י"ח] ולאחרונה מכת"י המהר"ם שיק בקובץ אוצרות הסופר [גליון י"ח])³, והוא כדעת המנ"כ.⁴

א. וכן מצינו בעוד הרבה אחרונים, ומקצתם ציינתי לקמן, שכתבו דלמ"ד שיעור מיל יותר מח"י דקות תחילת ביה"ש הוא קודם יותר, וד"ק.

ב. וכמו שהאריכו בכל זה בשו"ת בני ציון (ח"ב סי' ט"ז אות מ"ז) אור מאיר (עמ' קע"ז ועמ' רכ"ד) אחוזת השדה (עמ' ע"ח) ישראל והזמנים (עמ' תתט"ז) הזמנים בהלכה (פמ"ז הע' י') קובץ אור ישראל (גליון י"ב עמ' מ"ט) ספר היוכל להחת"ס (ירושלים תש"נ, סי' מ"ט) בירור הלכה (תנ" סי' רצ"ג עמ' קי"ג) מעגלי צדק (עמ' פ"ז) איש חמודות (תולדות הגרמ"ד ווייסמנדל, עמ' ת"ב).

וכן נהגו למעשה בעיר פרשבורג וכמובא לקמן. וכמו שהביא בס' הזמנים בהלכה (עמ' תמ"ג) לוח לעיר פרשבורג ובו זמן מוצ"ש 43 דקות אחר שקה"ח כשהחמה 8 מעלות תחת האופק. [ועי' בגמ' או"ח (סי' רס"א) שתמה על מנהג פרשבורג, ובאמת מנהגם כדעת החת"ס].

ג. ובס' ישראל והזמנים (עמ' תתע"ג) הביא בשם כ"ק אדמו"ר מסאטמאר זצ"ל שהתרגז מאוד על זה שספחו דברי החת"ס המובא בלקח"ח לדברי החת"ס בחי' על הש"ס, דמי ביקש מידם להוסיף לחידושי דבר הסותר לפסקו בשו"ת שלו. ואכן כשהדפיסו את החת"ס בארה"ב השמיטו את חשבון הנ"ל מפני שהיה נראה להם כסתירה. אבל באמת איז סתירה כלל מדברי החת"ס שבלקח"ח

דעת גדולי אחרונים כשי' המנ"כ

וכשי' זו כתבו להדיא הרבה אחרונים, ואציין מקצתם מה שאנה לדידי, אדרת אליהו (ליוורנו תק"ב, לרבי עמנואל חי ריקי מח"ס משנת הסידים, שבת ל"ד ע"א) **ברית אברהם** (פפד"מ תר"מ, הל' מילה סי' ה', והביא שם תשובה מהגר"ד זינצהיים שמבואר כן) **דברי משה** (לבוב תרל"ו, הל' מילה סי' רס"ב מלחמת ארי סק"כ) **חתן סופר** (תרל"ח, או"ח שער קר"ש וברכותיה סי' י"ח) **משמרת שלום** (ווארשא תרס"ב, סי' כ"ו אות ה' וסי' כ"ט אות ד') **דברי משה** (ווארשא תרע"ב, עמ' י"ג) **שו"ת זכרון יהודה** (פעסט תרפ"ג, או"ח סי' קצ"ו) **שו"ת לבושי מרדכי** (פעסט תרפ"ח, מהד"ל סי' ל"ט) **שו"ת קרן לדוד** (תרפ"ט, או"ח סי' ע"ט ד"ה ולדינא) **שו"ת לחם שלמה** (תנ' או"ח סי' כ"ו אות ו') **שו"ת יגל יעקב** (או"ח סי' ל"ח) **קונ' התשובות לכמח"ס טהרת ישראל** (שאלה י' אות ד' ה', בתשובה להרה"ק מראדזמין זצ"ל) **אבני שהם** (לאדו תרפ"ה, סי' י"ב) **קנה וקנמון** (ס"א אות י"ד). וגם הכהן הגדול רבשי' בעל **המשנה ברורה** (סי' רס"א סקכ"ג וביה"ל ד"ה שהוא וד"ה קודם, וסי' רצ"ג ביה"ל ד"ה עד, וסי' של"א סקי"ד וביה"ל ד"ה ביה"ש, ועי' סי' תרס"ח שעה"צ אות י"ג) הביא דברי המנחת כהן ונוטה לפסוק כן.

וכן מבואר מדברי עוד הרבה אחרונים, ומהם ספה"ק **ערכי נחל** (סו"פ תצא) ו' ס' הנהגות אדם (לרבי דוד אופנהיים אב"ד פראג, דף מ"ב ע"ב) ס' **שלחן המהור** (סי' רס"א ס"א) **שו"ת**

לדבריו שבשו"ת סי' פ', דבשניהם ס"ל כדעת המנ"כ וכמנהג רוב העולם מאז ומקדם, וכמבואר בדברי כל האחרונים בהע' הנ"ל. ובס' **איש חמודות** (עמ' ת"ב) כ' שהגרמ"ד ווייסמנדל זצ"ל הקפיד מאד על המדפיסים שהשמיטו דברי החת"ס הנ"ל, ואמר דאם יש לך קושיא על דברי גדול קדמון, כתוב הערה תחת דבריו שחזר בו ואין לנהוג כן וכו', אבל להשמיטו לגמרי אין לנו רשות, ובאמת שאין סתירה כלל, ואדרבה מדבריו שבתשובה סי' פ' מבואר דס"ל שאין לילה תלוי בע"ב דקות. ד. ובס' **אוצר הזמנים** (עמ' של"ו) הביא בשם הגרי"י ניימן זצ"ל (אב"ד בעלז-מנטריאל) דבדורו של החת"ס נהגו בפרשבורג לגמרי כשי' ר"ת, ובדורות שאחריו נשתנה המנהג ונהגו כשי' הגאונים כמבואר בס' **ליקוטי חבר בן חיים** שהיה תלמיד החת"ס שיעור 35 דקות אחר שקה"ח לצאה"כ. ודבריו תמוהים, שמעולם לא נהגו בפרשבורג להמתין 72 דקות אחר שקה"ח, אלא נהגו כשי' המנ"כ, ואף בימי החת"ס נהגו כן כמבואר בדברי החת"ס בשו"ת סי' פ' כנ"ל, ומה שהביא מס' **ליקוטי חבר בן חיים** אינו ממה שנהגו בדורות שאחר החת"ס, אלא הוא העתיק כת"י של החת"ס ממה שקיבל מרבו הגאון רבי נתן אדלר זצ"ל.

[אך זמן צאה"כ שבלקח"ח הוא קצת מוקדם ממה שהוא בשו"ת חת"ס, שהזמן צאה"כ שבשו"ת חת"ס הוא כשהחמה 7.5 מעלות תחת האופק, והזמן צאה"כ שבלקח"ח הוא כשהחמה 6 מעלות תחת האופק, וגם משך זמן ביה"ש שבלקח"ח הוא ארוך מזמן של י"ז דקות שבשו"ת חת"ס, ויש שהבינו בדברי הליקוטי חב"ח דס"ל לגמרי כשי' הגאונים, וע"כ נתקשו בדבריו, עי' **ליקוטי הערות** (על החת"ס שם אות ב') **שו"ת ויען יוסף** (סי' ק"ד) **ישראל והזמנים** (עמ' תתע"ב), ואכמ"ל בכ"ז, וע"ע בס' **אור מאיר** (עמ' קס"ד) **הזמנים בהלכה** (פמ"ו הע' 77) ובקובץ **אוצרות הסופר** (קובץ י"ב עמ' נ"ט, קובץ י"ג עמ' ס"ה, קובץ י"ח עמ' פ"ז)].

ה. והרבה מהמקורות הם מס' **ישראל והזמנים** וס' **הזמנים בהלכה** וש"א"ס שהאריכו בכ"ז.

ו. ובס' **אור מאיר** (עמ' קפ"ג) הביא עדות מהנהגת החפץ חיים זצ"ל דבמוצ"ש בשעת הדרשה שלח לחוץ לראות אם כבר נראו הכוכבים. וכ"כ בס' **מאיר עיני ישראל** (ח"ג עמ' 574).

ז. העתקתי לשונו לקמן (הע' ל"ד) עי"ש, ומבואר מדבריו דאף שהתרעם על אותן שממחרין לצאת

יד אליהו (רגולר, פסקים סי' ס"ד, משנת תר"ח) ס' ארץ חמדה (על הל' ברכות, שנת תרכ"א, אזהרה ל"ג) ס' אורחות חיים (לר"א לעווניגער, וויען תרכ"ח, אר"ח סי' א' ס"ב) שו"ת מחנה חיים (אונגוואר תרל"ב, אר"ח ח"ב סו"ס כ"ד) שו"ת מהר"ם שיק (אר"ח סי' צ"א, משנת תרל"ג, ועי"ש בס' קמ"ח) שו"ת ישועות מלכו (יור"ד סי' מ"ה) מסגרת השלחן (סי' ע"ה ס"ו ולחה"פ שם, ועי' בספרו ישועות חכמה סי' ס"ט אות ד') שו"ת בית יצחק (יור"ד ח"ב סי' צ"ה, משנת תרמ"ג) בורת הברית (לבוב תרנ"ג, סי' רס"ו נחל כרית אות כ"ה) שו"ת חמדת הנפש (לאדו שנת תרנ"ז, סי' כ"ו וכ"ז) ברית אבות (מונקאטש תרנ"ח, סי' ג' אות ח') מנחת שבת (ווארשא תר"ס, סי' ע"ה סק"א) שערי מוהר (סיגוט תרס"א, שער ט"ו אות ב', ועי' בספרו ברכת הבית שער מ"ה סוף סקי"ב) שו"ת רבינו יוסף נחמיה (תרס"ח, סי' ע"ז) תורת חיים (סופר, סי' רס"א סקי"ד) שו"ת ערוגת הבושם (תרע"ב, אר"ח סי' ס"ו) קצה המטה (קליינווארדיין תרפ"ג, סי' תקצ"ו סק"ט וסי' תרכ"א סק"י) שו"ת מהר"ש ענגיל (ח"ז סי' קל"ט, משנת תרפ"ז, וכ"ה בח"ח סי' קכ"ג) שו"ת חלק לוי (תרצ"ד, יור"ד סי' ק"ח) עונג חיים לשבת (סי' רס"א סק"י וי"א, ועי"ש בסוף הספר בדברי הנצי"ב) שו"ת מהרי"ץ דושינסקי (סי' כ"ה וכ"ט).

מדברי הפוסקים נ' בהמנ"כ

ובדברי גדולי הפוסקים ג"כ משמע כשי' זו, שבכל מקום שהזכירו זמן תחילת הלילה, כתבו שהוא בצאת הכוכבים, וזמן ביה"ש הוא ג' רבעי מיל קודם לזה, ולא כתבו שזמן צאה"כ ד' מיל אחר שקה"ח, וזמן ביה"ש ג' מיל ורביע אחר שקה"ח, עי' ב"ח (יור"ד סי' רס"ו ושו"ת סי' קנ"ד) ש"ך (סי' רס"א סק"ט וסקי"א וסי' רס"ו סק"ט) מנ"א (סי' רל"ה סק"ג וסי' רס"א סק"ט וסי' של"א סק"ב וסי' תקס"ב סק"א) א"ר (סי' של"א סק"ב) תוס' שבת (שם סק"ב) תורת השלמים (יור"ד סי' קצ"ו סק"ב) פרמ"ג (אר"ח סי' רל"ה מש"ז סק"א וסי' של"א א"א סק"ב וסי' תנ"ה א"א סק"א, ועי' נוע"מ אות כ') דרך החיים (הל' זמן תפלת ערבית, זמן הדלקת הנר, דיני ערבית למוצ"ש, סדר סעודת המפסקת, מילה דין נולד ביה"ש) ממה אפרים (סי' תר"ח ס"ג תרכ"ד ס"ב תרכ"ה סמ"ג) מאמר מרדכי (סי' של"א סק"ד) חכמת אדם (כלל קמ"ט ס"ו וס"ט, וכ"ה בחיי אדם כלל ה')

מן השבת וצועקים כבר יש ג' כוכבים, היינו משום שאין אנו בקיאים בכוכבים בינונים, ולכן צריכים דוקא ג' כוכבים קטנים כמבואר בשו"ע (סי' רצ"ג), אבל א"צ להמתין עד ע"ב דקות, אלא כשהוא לילה לכל מראה עיני בני אדם אז מותר בעשיית מלאכה.

ח. הש"ך שם כ' דעל כוכבים בינונים יש לסמוך עליהם למול אפי' בשבת. ובסי' רס"ו (סקי"א) הביא הש"ך דברי המהר"ם אלשקר (סי' צ"ז) דס"ל כהגאונים, ונחלקו אי כוונתו בזה לפסוק בדעת הגאונים [בסידור הרב (סדר הכנסת שבת) כ' דהש"ך פסק בדעת הגאונים, ועי' בקונ' גבולי שבת (בס' רכב על דבר אמת עמ' ה')] כ' שמה שהביא הש"ך דברי המהר"ם אלשקר, כן דרכו שמביא כמה פעמים לעיין באיזה ספר הגם שאינו להלכה, וכפי הנראה שהוא מטעם ממה ששינו בעדיות מפני מה נשנו דברי היחיד שאם ישמע אדם דברי היחיד לא יסמוך עליהם. (ועי' בשו"ת דברי חיים [חור"מ ח"א סי' מ"ו וח"ב סי' כ"ב] דדרך הש"ך כשמביא דעות החולקים בלי הכרעה, דעתו להכריע דעכ"פ ספק הוא). וכ"ז בדעת הש"ך עצמו, אבל בדעת השו"ע דס"ל כשי' ר"ת מבואר בש"ך דלילה תלוי בשרואים כוכבים לעינים.

ז. וע"ע לקמן (פרק ב') בדעת הדה"ח.

ח' ל"ג ל"ד) קיצור שו"ע (סי' ע"ה, ובכללים בריש הספר, וכ"ה בלחם ושמלה סי' קצ"ו סק"ח). וע"ע בשו"ע הרב קונט"א (סי' רנ"א).

מדברי השו"ע נ' בהמנ"כ

וגם סתימת לשון השו"ע והרמ"א בהרבה מקומות משמע כשי' זו, שסתמו וכתבו דין צאת הכוכבים, שזמנו בעת שנראים כוכבים בעינים, והגדירו שיעור גודל הכוכבים, ולא הזכירו שהוא ר' מיל אחר שקה"ח. וכמו שכ' המחבר באו"ח סי' רצ"ג (ס"ב) צריך לזהר מלעשות מלאכה עד שיראו ג' כוכבים קטנים, ולא יהיו מפוזרים אלא רצופים. וכ"ה ביו"ד סי' רס"ב (סע' ו') אם לאלתר כשהוציא הולך ראשו נראו ג' כוכבים בינונים יש לסמוך עליהם שהוא לילה אפי' הוא לאחר שבת. וכ"ה בשו"ע או"ח סי' רל"ה (ס"א) וסי' תקס"ב (ס"א) וסי' תר"ח (ס"א) וסי' תרכ"ד (ס"ב) ויו"ד סי' רס"ב (ס"ה) וסי' רס"ו (ס"ט) י"א. וכ"ה בדברי הרמ"א או"ח סי' רס"א (ס"א) וסי' תקס"ב (ס"א). וכ"מ בדברי הב"י (יו"ד סי' קצ"ו).

י. ובס' זכרון יוסף (פאק, אות נ') הביא דברי השו"ע הרב בסידורו (סדר הכנסת שבת, וכ"כ בס' בית יוד סי' קכ"ו) דהשו"ע חזר בו בהל' מילה סי' רס"ו ממזה שפסק בסי' רס"א בר"ת ופסק שם כשי' הגאונים, וכ' דעפ"י ניהא הא דפסק בסי' רצ"ג בסתם דמוצ"ש מותר בעשיות מלאכה כשנראה ג' כוכבים קטנים, ולא התנה דצריך שיהיה דוקא אחר ר' מילין משקה"ח, דכיון דחזר בו ופסק כהגאונים ע"כ שפיר סתם דכל שרואה ג' כוכבים קטנים הוי ודאי לילה, נוכמור"כ מש"כ בשו"ע סי' רס"ג סי"ד לגבי פלג המנחה, הוא לפי מה שחזר בו. אמנם כידוע דמש"כ דהשו"ע חזר בו ממקום למקום הם פלואים [עי' מה שציין בס' הזמנים בהלכה (עמ' שצ"ו), ועי' בשו"ת להורות נתן (ח"ב סי' י"ד) שכ' דספר השו"ע נדפס בחיי מרן הב"י שתי פעמים, שנת שכ"ה ושכ"ז, ומרן הב"י נפטר בשנת של"ה, ואיך יתכן שהמחבר ז"ל לא שת לבו לתקן מש"כ בהל' שבת אחרי שחזר בו בהל' מילה, והשאיר מכשול גדול ח"ו, וע"כ דאין שום סתירה בדברי המחבר ז"ל, ולפי משנ"ת דדעת המחבר כשי' המנ"כ א"ש מה שסתם בסי' רצ"ג דזמן מוצ"ש הוא כשנראין כוכבים, וכמ"ש המשנ"ב ושאר אחרונים, וגם דבריו בסי' רס"ג על מקומם יבוא בשלום.

יא. ואף דבסי' רס"א (ס"ב) כתב המחבר שמתחילת השקיעה עד זמן ביה"ש הוא ג' מילין ורביע, ע"כ שאין כוונת המחבר דאחר שקיעת החמה עד ג' רבעי מיל הוא ודאי יום בכל מקום ובכל זמן, שהרי בכל המקומות שהזכיר המחבר עיקר דין ביה"ש וצאה"כ סתם שתלוי בראיית העינים, ולא הזכיר כלל ענין ד' מילין. ובסי' רס"א סע' א' כשהביא דין ביה"ש לפרוש ממלאכה בערב שבת סתם בזה, וגם הרמ"א שם כ' רק דביה"ש נמשך ג' רבעי מיל, ולא ביאור שהוא ג' מילין ורביע אחר שקה"ח, ורק בסע' ב' כשהביא המחבר י"א שצריך להוסיף מחול על הקודש, ושא"א להוסיף מחול על הקודש קודם שקה"ח, שם כתב הזמן של ג' מיל ורביע, וכ' "זמן תוספת זה הוא מתחילת השקיעה עד ביה"ש, וזמן הזה הוא ג' מילין ורביע", ומיד אח"כ כשבא להורות תחילת זמן ביה"ש כ' שם "ושיעור זמן ביה"ש הוא ג' רבעי מיל קודם הלילה", ולא כתב שהוא ג' רבעי מיל בגמר הג' מילין ורביע מתחילת השקיעה שהזכיר מיד לפני זה, הרי מבואר היטב דזמן ביה"ש תלוי בזמן צאה"כ, ולא בזמן שקה"ח ותוס' שבת, דזמן ביה"ש הוא ג' רבעי מיל קודם צאה"כ הנראה, ורק זמן תוס' שבת תלוי בשקה"ח, דמשקיעת החמה עד ביה"ש הוא זמן תוס' שבת.

וכעני"ז כ' בס' משמרת שלום (סי' כ"ו סק"ה) תימה רבה איך סתם השו"ע בסי' רס"א דג' מילין ורביע אחר התחלת השקיעה הוא ודאי יום, ולא חילק שהוא רק לפי המקום והזמן, דהלא בחורף שיעור ג' מילין ורביע אחר התחלת השקיעה הוא זמן רב אחר צאה"כ, וח"ו נפיק מניה חורבא, אבל האמת דהשו"ע סמך עצמו על מש"כ אח"כ (שם ס"ג) דמי שאינו בקי בשיעור זה ידליק בעוד

וכ"כ המושג (סי' רצ"ג ס"ב ביה"ל ד"ה עד) לפרש בדעת המחבר הא דלא התנה בסי' רצ"ג לגבי מוצ"ש דצריך שיהא נשלם השיעור דד' מילין מעת השקיעה, עפ"ד המנ"כ, דאפי' לר"ת מכיון שאנו רואין סימן הכוכבים שוב אין להקפיד עד שלא נשלם השיעור דד' מילין. וכ"כ עוד אחרונים בדעת השו"ע, עי' ספר דברי משה (שם עמ' י"ג) ובקונ' התשובות לבעל מהר"י (שם אות ד') ובשו"ת ויען יוסף (או"ח סי' ק"ג בהגה).

וכ"מ ממש"כ השו"ע (סי' רס"א ס"ג) דמי שאינו בקי ידליק בעוד שהשמש בראש האילנות. וזמן זה הוא קודם שקה"ח, וכמ"ש הפוסקים י, ובשו"ע (סי' רס"ג ס"ד וסי' רס"ז ס"א) איתא שלא יקדים להדליק נר שבת קודם פלג המנחה שהוא שעה ורביע [ע"ה דקות] קודם הלילה. ואם דעת השו"ע כפשטות שי' ר"ת דצאה"כ הוא ע"ב דקות אחר שקה"ח, א"כ פלג המנחה הוא רק איזה דקות קודם שקה"ח, ונמצא שהאינו בקי שמדליק אדשימשא אריש דיקלא מדליק קודם פלג המנחה. ובמנ"כ (מ"ב פ"ז אות ד') נחקשה בזה שמי שאינו בקי, והם רוב בני אדם, אין להם להדליק הנר אלא רגע אחד שהוא כשאור השמש בראש האילנות, לא קודם זה כי הוא קודם פלה"מ, ולא אחר שנסתלק אור השמש, ובודאי זה הוא דבר זר וקרוב לנמנע לכיון בזה הרגע שלא יקדים ושלל יאחר. וכן הקשה בס' דברי משה (עמ' י"א) דהענין דחוק מאד לצמצם הדלקת הנרות רק באלו הג' מינוטין, ורובא דאינשי לא יעלו בידם לצמצם. וכ"ה בתהלה לדוד (סי' רס"א סק"ט).

ולפי מוש"כ דדעת השו"ע כשיטת המנ"כ א"ש, דזמן צאה"כ הנראה הוא כחצי שעה או כג' רבעי שעה אחר שקה"ח, וא"כ פלג המנחה שהוא שעה ורביע קודם הלילה הוא זמן רב קודם שקה"ח, [וכמ"ש המנ"כ (מ"ב פ"ח אות ז-ח) דבארץ הזאת אנו רואים זה בנסיון ובפרט בימי הקיץ, שמתפללים אחר פלג המנחה, ועכ"ז כשיוצאים מביה"כ עדיין חמה זורחת בראש האילנות, וזה הוא משום שבארץ הזאת אין בין שקה"ח לצאה"כ ביום בינוני אלא ארבעה חומשי שעה בקירוב, הרי שפלג המנחה קודמת לשקה"ח קרוב לחצי שעה, ובאמצע הקיץ יש ביניהם יותר מג' רבעי שעה עי"ש], וא"כ האינינו בקי שמדליק בעוד שהשמש בראש האילנות שפיר מדליק אחר פלג המנחה. וכ"כ בס' דברי משה (עמ' י"ג) י.

שהשמש בראש האילנות, ומי ירחיב בנפשו עוז לומר כי הוא בקי בשיעורי דרבנן, ע"כ לא ביאר היטב דברי ר"ת, עי"ש. וכ"כ בס' דברי משה (עמ' ה').

יב. וכמ"ש בשו"ע הרב (שם ס"ד) שהוא זמן הרבה קודם תחילת השקיעה, וכ"ה במנ"כ (שם) ובדברי הב"ח (סי' תרכ"ג) וט"ז (שם סק"א) מבואר שהוא כחצי שעה קודם שקה"ח, עי"ש בשעה"צ (אות ב'), ועי' בשו"ת לחם שלמה (או"ח סי' נ"ג ותנ' סי' כ"ז) ובשו"ת קרן לדוד (סי' ע"ט) ובקצה המטה (על מט"א סי' תרי"ט סק"ד), וע"ע בשו"ת לבו"מ (תל' או"ח סי' ל"ח).

יג. המנ"כ (שם פ"ח אות ב') תירץ די"ל דאע"ג שכפי עיקר הדין אין לקבל שבת ולהדליק קודם פלג המנחה, מ"מ נוהגין כן כיון שאין הכל בקיאים בזמן ביה"ש וצריכין להדליק קודם שקה"ח, ולכן מקדימין להדליק כדי שלא יבואו להדליק הנר אחר שקה"ח ויכניסו עצמם בספק איסור סקילה מאחר שאינם בקיאים בשיעור זמן ביה"ש. וכ"ה במנורה הטהורה (סי' רס"ג קה"מ סק"ג) דמי שאינו בקי מדליק כשהחמה בראש אילנות אף קודם פלג המנחה, וההכרח לא יגונה. ומדברי שו"ת

מדברי האחרונים נ' בהמנ"כ

וכמו"כ משמע בהרבה אחרונים דכשכתבו ענין צאה"כ וביה"ש סתמו דבריהם שלילה הוא ביציאת הכוכבים, וביה"ש הוא ג' רבעי מיל לפניו, ולא זכרו כלל ענין של שקה"ח וזמן של ד' מיל אחריו, עי' יוסף אומץ (אות י' תש"א) שו"ת אור נעלם (תקכ"ה, סי' ז') פתח הבית (דיהנפורט תק"פ, סי' ח') זכור לאברהם (ח"א ערך מילה ד"ה מעשה) עקרי הד"מ (או"ח סי' ט"ו אות ג"א וסי' ל"ו אות ל"ט) אשל אברהם (סי' תרע"ט) פי' תפארת ישראל (שבת פ"ב אות ס"ב) שו"ת תורת חסד (או"ח סי' ט"ו) שמלת בנימין (ח"ב קונ' המילה שאלה ב', ועי"ש בחשובת הגרי"ע תלמיד השב יעקב) שו"ת חסד לאברהם (ח"א סי' כ"ב) תורת שבת (סי' של"א סק"ב) שו"ת בית שערים (יו"ד סי' ש"מ) ליקומי מאיר (סי' ו' אות ד', והוא מהודרא מאוחרת מקו"ק עלה לתרופה שהביא הכותב במאמרו) נמוקי או"ח (סי' רס"א סק"א) בשם הגר"מ אריק וצ"ל (בעמח"ס שו"ת אמרי יוסף) ס' נור ישראל (לבוש תר"נ, סי' ז' ס"א סי' פ"ז ס"ב סי' ל"ט ס"ד וה') תינו יהושע (סי' ג' ס"י) פתחי זומא (סי' קצ"ו אות ד') שו"ת תירוש ויצהר (סי' קצ"ב) שו"ת משפטיך ליעקב (סי' י"ח) ד'.

ומזה גופא דבשום אחד מגדולי האחרונים לא כתב היפוך דברי המנ"כ, אף שדבריו היו לנגד עיניהם, ודברי המנחת כהן תמיד מתבדרין כי מדרשא, ודרך גדולי הפוסקים לישא וליתן בדבריו, ובדבר זה שהרבה גופי תורה תלויים בה ונוגע מדי יום ביומו, לא טרחו הפוסקים לבאר שדבריו מחודשים ונגד פשטות הסוגיא, אלא ע"כ מדשתקו ש"מ דניחא להו^י.

וגם מהא דלא מצינו בדברי הפוסקים שיזהירו שצריכים להמתין במוצ"ש ע"ב דקות אחר שקה"ח ולא סגי מה שהרקיע מלא כוכבים, אף שבקל יש לטעות דכזמן שנראה לעינים שהחושך יכסה ארץ הוי לילה, ובפרט בזמנים ובמקומות שלא היה בנמצא לוחות ולא היה ידוע זמן שקה"ח, אלא ע"כ דסוגיין דעלמא דכזמן ראיית ג' כוכבים הוי לילה וכדעת המנ"כ.

לחם שלמה (תנ' סי' כ"ו) נ' ביאר הדבר דהטעם שלא יקדים הוא משום שאינו ניכר שהוא לכבוד שבת, והאינו בקי שזמן הדלקתו כשהחמה בריש דיקלא שפיר ניכר שהוא לכבוד שבת, [וכ"ה בפרמ"ג (סי' רס"ג א"א סק"י) וש"א לגבי חומרת הב"ח של ב' שעות קודם הלילה, עי' בדבריהם], ועי' בשו"ת ארץ צבי (ח"א סי' ק"ג) בזה.

יד. וכ"כ בנו בשו"ת ויען יוסף (סי' ק"ו) אאמו"ר העמיד זמן הדלקת דערב שבת לערך 6 או 10 מינוט לפני השקיעה, וזמן מוצ"ש קבע תמיד 75 מינוט אחר זמן הדלקה דע"ש, באופן שזמן מוצ"ש היה קרוב ל70 מינוט אחר השקיעה, ובחורף הרחיק להקדים יותר, כיון שאז רואין שכבר קודם לזה הרקיע כמעט מלא כוכבים.

פו. וידוע מה שמבואר עשרות פעמים בדברי גדולי האחרונים שכל פוסק שדעתו אינו ברורה נוקטים שסובר כדעת רוב הפוסקים, עי' מה שהאריך בזה בס' מנוחת שלום (סופר, ח"ו סי' ג').

המנהג בארץ ישראל אתריה דמרון הב"י כהמנ"כ

ובן היה המנהג בארץ ישראל וארצות המזרח שלא המתינו במוצ"ש ע"ב דקות, אף שבכל דבר קימו וקבלו עליהם דעת מרן השו"ע, דבאמת אכן כן הוא גם דעת השו"ע, דס"ל כשי' המנ"כ דכשנראין הכוכבים הוי לילה אף קודם ע"ב דקות.

עי' מש"כ החיד"א בכרכי יוסף (סי' רס"א) וראיתי להרב גינת ודדים בתשובה כ"י (נדפס בשו"ת מהרי"פ סי' מ"ו, ובסו"ס גנו"ר הוצאה החדשה) שהעולם נהגו בכל גלילות ישראל כסברת הגאונים^ט, ובמחז"ב (שם אות ז') כ' ועתה נדפס ספר גש מקושר לעמדת ראשי מורי הרב זל"ה וראיתי שכתב ג"כ שמנהג העולם ע"פ סברת הגאונים ומנהגן של ישראל תורה היא ויש להם על מה שיסמוכו, והדבר צריך תלמוד שהלא זה נגד דברי מרן הב"י שפסק כדעת ר"ת, ועי"ש בדברי החיד"א מש"כ בזה, ועי' בנחפה בכסף (ח"א דף קנ"ד ע"ג) בזה. ועפ"י מש"כ דדעת השו"ע כשי' המנ"כ, א"כ כשרואין במציאות כוכבים גם השו"ע מודה דהוא לילה, וא"כ א"ש המנהג בארץ ישראל אף לדעת ר"ת והשו"ע.

פרק ב'

דחיית האומרים דכוונת השו"ע לשיעור שוה בכל מקום ובכל זמן

דעת השו"ע והפוסקים דזמן צאה"כ אינו שיעור שוה

רגיל בפי העולם דזמן צאה"כ לשי' ר"ת הוא 72 דקות בשוה אחר שקה"ח, דהיינו דמשך זמן ביה"ש הוא 58 וחצי דקות עד 72 דקות אחר שקה"ח בכל מקום ובכל זמן, אמנם נודע בשערים שהמציאות של גרמי השמים משתנים לפי עונת השנה ולפי אופק המקום, והשו"ע והפוסקים שסתמו וכתבו סימנים טבעיים, כצאת הכוכבים והכסף, ע"כ אין כוונתם לשיעור שוה בדקות אחר שקה"ח, שזמן צאה"כ והכסף משתנה במציאות לפי הזמן והמקום, [ושלא כדברי הכותב שכ' (קובץ ב' עמ' קמ"ז וקובץ ד' עמ' קפ"ג) דסתימת דברי הפוסקים שהשיעור ד' מילין שוה בכל השנה ובכל המקומות, ושכן הוא פשטות דברי השו"ע והפוסקים, דכבר נתבאר לעיל שאינו כן].

והמנחת כהן (מאמר ב' פ"ג) האריך בזה והביא הרבה ראיות דזמן ביה"ש וצאה"כ משתנה לפי זמני השנה ולפי מקומות הישוב, וכ' דאף דסתימת דברי חז"ל והפוסקים נראה שזה השיעור של שעה וחומש לא ישתנה כלל, מ"מ כיון שאנו רואים בחוש שראיית

פז. ועי"ש בשו"ת מהרי"פ שם (סי' מ"ז) שכ' שאין יכולת בידינו לבטל המנהג הזה מפני שכבר דשו בו העם וכו', ואפי' נות ביתי אינה שומעת לי בדבר הזה, שאומרת לי בפירוש אני הולכת בדרך שהולכים כל היהודים.

יו. ועי' בס' ישראל והזמנים (עמ' תתפ"ד) והזבה"ל (פמ"ה) מה שציינו בזה.

הכוכבים תלוי בעונת השנה, וכן נראה לחוש שיש חילוף בזה בין מדינות הישוב לפי קרבתם אל קו המשווה או ריחוקם ממנו, וא"א להכחיש מה שנראה לחוש.

וכמו שלפי שיטת הגאונים אינו עולה על הדעת שי"ג וחצי דקות אחר שקה"ח יהא זמן צאה"כ בכל העולם, כיון שצריך סימנים הטבעיים של כוכבים, וכמ"ש המשנ"ב (סי' רס"א סק" וסי' רצ"ג ביה"ל ד"ה ג' כוכבים) דלכו"ע השיעור דג' רבעי מיל משתנה לפי הזמן והמקום, ולא נאמר שיעור זה כגמ' אלא כאופק בבל ובזמן ניסן ותשרי, ובמדינתנו הביה"ש מאריך תמיד יותר, ואין לנו סימן אחר ללילה זולת הכוכבים". א"כ ודאי שכן הוא גם לש"י ר"ת, שלילה תלוי בסימנים הטבעיים של כוכבים ולא בשיעור שוה".

דחיית המקורות דזמן צאה"כ הוא ע"ב דקות בשוה

והכותב (פ"ג הע' ב') הביא מקצת פוסקים דס"ל דשיעור ד' מיל הוא בשיעור שוה של ע"ב דקות אחר שקה"ח, וגם בספר ישראל והזמנים (עמ' תס"ד תתכ"ו תתר"ו) האריך להמציא מקורות לזה. (ואף שראוי ונכון להדר בזה, וכן החזיקו גדולי עולם וכמשי"ת לקמן). אמנם אחר העיון היטב בכל מקורות שהביאו, הדבר פשוט דאין בכל אחד מהמקורות ראייה

יה. בשו"ת נשמת שבת (סי' תצ"ב) כ' דטעות גמור לומר דצאה"כ להגאונים הוא ג' רבעי מיל אחר שקה"ח בכל מקום, דתלוי בכל מקום לפי זמן ראית כוכבים באותו האופק. וכ"כ בספרו ישראל והזמנים (עמ' תתצ"ז). וא"כ ה"ה לש"י ר"ת, דאין שום סברא לחלק בזה בין ש"י הגאונים לש"י ר"ת, דאם לפי דעת הגאונים תלוי במציאות למה לפי ר"ת הוא שיעור שוה אף נגד המציאות. יפ. ולאחרונה אנה לידי קונ' בשם 'חיבור בענין זמן של ד' מילין לעה"ש וצאה"כ כפי דעת ר"ת והראשונים' (נ"י חש"ד, מהרב שלמה שטרנליכט שליט"א) ובו האריך (בפרק ו') לבאר דש"י ר"ת הוא שיעור שוה של ע"ב דקות, ואף ששיעור שוה הוא נגד החוש, מ"מ כל העולם נגרר אחר אמצע קו שקיעה וזריחה שהוא בקו המשווה, ששם ע"ב דקות אחר שקה"ח (ההנדסית) החמה י"ח מעלות תחת האופק, ואז כבר החשיך כל הרקיע גם לצד מעריב ומתחילים גם כוכבים קטנים לצאת ולהאיר על הארץ. וכבר העיר בזה בס' בין השמשות להרב מיארטשוב (עמ' י"ג) ובקונ' מאיר נתיב (שבגריש סידור תפלה ישרה, פ"ה אות ב'), ועי' בס' אור מאיר (עמ' קנ"ט) ובס' ישראל והזמנים (עמ' תתמ"ב) מש"כ בזה, ובקונ' הנ"ל ביאר מהלך זה בטוטר"ד.

אמנם אף שבדברי הגמ' והראשונים יש מקום לפרש כן, ודבר גדול עשה בזה ליישב השיטה של שיעור ע"ב דקות בשוה, דבפשיטות אין לו הבנה, ובוה נתן תבלין להנהיגים כן, אך כבר כתבתי בריש דברי שלא באתי לברר וללבן כוונת דברי חז"ל והראשונים, אלא באתי לברר מה היה דעת גדולי הפוסקים אבירי הרועים, ומה היה מנהג כלל ישראל בכל הדורות, וכבר כתב הרמב"ם (הל' שמיטה ויובל פ"י ה"ו) שהקבלה והמעשה עמודים גדולים בהוראה ובהן ראוי להתלות, וד"ב.

ואגב לפום ריהטא מהלך זה צ"ע, דהדבר פשוט דבהמקומות שהם הרבה לצד צפון שע"ב דקות אחר שקה"ח השמים מאירים ולא הופיע אף כוכב אחד, א"א לומר שנגררים אחר קו המשווה ונחשב כלילה, דכל זמן שאין רואין לפחות ג' כוכבים יום הוא לכל רואה, וא"כ ה"ה ממש בכלל שאר מקומות ע"כ שאין נגררין אחר קו המשווה, שאף דבאותן מקומות ע"ב דקות אחר שקה"ח כבר הוחשך, מ"מ עדיין הוא קודם צאה"כ, שהרי לא הגיע החשכת לדרגה של ע"ב דקות בקו המשווה, דדוקא כשמופיעים כוכבים בחשכות של י"ח מעלות נחשב כלילה, כמו שהוא בקו המשווה דע"ב דקות אחר שקה"ח כבר החשיך כל הרקיע ויצאו הכוכבים שע"י נחשב כלילה, וא"כ א"א לומר דהוי לילה משום דנגררים אחר קו המשווה.

דמשך זמן ביה"ש מנ"ח וחצי דקות עד ע"ב דקות בשהו בכל מקום ובכל זמן, והוא דבר שאין לו מקור בדברי גדולי האחרונים.

המקורות שציין בס' ישראל והזמנים שמוכרים דשיעור ד' מיל שבדברי השו"ע והפוסקים הוא שיעור ששה של ע"ב דקות, הם הברכי יוסף (סי' רס"א) שו"ת מהרי"ף (סי' מ"ז) פרמ"ג (סי' רס"א א"א סק"ט) מחה"ש (סי' רל"ה סק"ג) דרך החיים (דיני הכנסת שבת) סידור יעב"ץ (דיני ערב שבת סכ"ח) פתח הבית (סי' ח') מאורי אור (ח"ד סי' נ"ח) בית דוד (סי' ק"ד) שו"ת משנת רבי אלעזר (או"ח סי' ג' ענף ה' אות ד') קונ' מאיר נתיב (שכריש סידור תפלה ישרה, פ"ה אות ב'), ושכן היה המנהג ברוב תפוצות ישראל כמ"ש בעל החפץ חיים במכתבו (שנדפס בס' אבני שוהם סי' כ"ט אות י').

והנה אחר העיון היטב בכל מקורות הללו מבואר דאין ראיה משום אחד מהם דס"ל דמשך זמן ביה"ש הוא מנ"ח וחצי דקות עד ע"ב דקות בשהו אחר שקה"ח בכל מקום ובכל זמן, ואפרטם בקצרה אחת אחת.

בברכי יוסף (שם) הביא דברי תשו' מהרי"ף בכת"י סי' נ"א שכ' דלשון הרמב"ם בפיהמ"ש פ"ק דברכות יש בו ט"ס, וצ"ל ועמוד השחר וכו' בכדי שעה וחומש מן שעות 'ההשויה' וכו' אשר די גובהם מן הארץ נ"א מילין, ע"כ. ומזה למדו דס"ל דכוונת הרמב"ם דשיעור ד' מיל הוא שיעור ששה של שעה וחומש. אמנם כבר האריך בזה בס' אור מאיר (עמ' קנ"ה) דהרבר פשוט דהרמב"ם שביאר דעמוד השחר תלוי בגבהם של האידיים ע"כ ס"ל דתלוי בהמציאות, וכמ"ש בס' גבורת ה' להישר מקנדיאה, ומש"כ הרמב"ם מן שעות ההשויה, כוונתו לאפוקי שעות זמניות, וכמ"ש בס' בית דוד (ברכות שם, מובא בתוס' חדשים שם) על דברי הרמב"ם דצ"ל מן השעות השוות, דפשיטא דא"א לשאר בשעות זמניות שהמה משתנות, וקרבט שטח אור השמש הוא בלתי משתנה להיות התחלתו בכל יום תמיד בהיות השמש משוקע תחת האופק י"ט מעלות. והכוונה דחשבון אורך הנשף שע"פ קביעת מצב השמש כמעלות מתחת לאופק, אינו תלוי בשעות זמניות, דבחורף הנשף אורך מימי ניסן ותשרי, אלא תלוי בגרמים אחרים, ובריוחוק המקום מקו המשוה.

[ובס' אור מאיר (שם) כ' שלא ראה תשו' ר"י פראג ויהא כמדומה עדיין בכת"י אבל פשוט דכוונתו כנ"ל לפי האופק. ובאמת ספר שו"ת מהרי"ף נדפס מכת"י בשנת תרס"א, ושם מבואר דהצדק עם האור מאיר, דהמהרי"ף שם (סי' מ"ז) הביא דברי המנ"כ שכ' בדברי הפיהמ"ש מבואר דחשכנין שעות זמניות, שהשעות ישתנו בשיעורים לפחות

כ. ובס' אורות חיים (ריש פ"ז) הביא דברי הבית דוד, שו"ת מהרי"ף, דרד"ח, מחה"ש, פתח הבית, במקור לשיעור ד' מילין בשהו. ואך וכתב שם ששיטה זו מוכחש לפי המציאות הנראה לנו. ובשו"ת חשב האפוד (ח"ב סי' קמ"ד עמ' קס"ג) כ' דדעת הפרמ"ג, מחה"ש, דרד"ח, ברכ"י, האחרונים שאנו נגררים אחרים, לשער בשעות שוות (ובסי' קמ"ג כ' שמעתי מפי הגה"צ מו"ה פיבוש מיאברוב ז"ל הי"ד שהמנהג בערי גליציה לקבוע מוצ"ש ע"ב מינוט אחר שקה"ח מבוסס על מה שכתב בסידור דה"ח). ובס' הזמנים בהלכה (פרק י"ז ס"ב) כ' דדעת המחזה"ש, דרד"ח, סדור יעב"ץ, פתח הבית, פרמ"ג, לשער בשעות שוות, [אך כ' די"ל דברי דה"ח והפרמ"ג דאין כוונתם לזה].

ויתר כפי אורך הימים או קיצורם, וכ' ע"ז מהרי"פ שזה כמו שלושים שנה שנתקשתי בלשון זה דהרמב"ם, אך יתכן שתהיה השעה זו מן השעות הזמניות, ושאלתי עליו את פי כל יודע ע"ז ולא מצאו ידיהם ורגליהם בתירוץ דבר זה, ודנתי לפני מורי ורבי ע"ז הרבה פעמים ולא היה בידו להשיב, עד שנזדמתי לי פירוש משניות להרמב"ם בלשון ערב, שהוא העיקרי, ומבואר שיש טעות העתקה, שבמקום "מן השעות הזמניות" צ"ל "מן שעות ההשויה", וכשראה מורי זה שמח ושש הרי זה חידוש גדול שעל כל חכם יעבור הדבר הזה ואין משים לב. ופשוט דכוונתו דכוונת הרמב"ם להשעות כפי האופק, וכמ"ש שם דצאה"כ הוא כשיורד השמש י"ח מעלות תחת האופק, שהוא אחר שעה וחומש משקיעה החמה, עי"ש].

בפרמ"ג (שם) כ' עי' מג"א דחשבינן שעות זמניות, והיינו לענין ב' שעות קודם הלילה, אבל זמן תוס' שבת המוזכר כאן מתחילת השקיעה וכו' לא ישתנה, ע"כ. ולפום ריהטא נ' דס"ל להפרמ"ג דשיעור ד' מיל הם שוות, וכ"כ בבית"ל (סי' רס"א ס"ב ד"ה שהוא) בשמו. אמנם בדברי הפרמ"ג (סי' רל"ה מש"ז סק"א) מבואר דאנו בקיאים אף בכוכבים בינונים, וכש"כ בכוכבים קטנים. הרי דלילה תלוי בראית כוכבים ולא בחשבון של דקות בשוה. וע"כ דמ"ש"כ הפרמ"ג בסי' רס"א כוונתו כמ"ש בס' אורות חיים (פ"ז הע' א') דכוונת הפרמ"ג דזמן פלג המנחה שהוא לפי חשבון שעות היום, עולה בימים הארוכים קרוב לב' שעות, אבל זמן תחילת שקעה"ח לא ישתנה, פי' דאינו תלוי בשעות היום כלל להקדים זמנו, אלא לעולם העיקר תלוי בשקה"ח, בין כשהיום ארוך בין שקצר. וכ"כ באור מאיר (עמ' קמ"ז) דכוונת הפרמ"ג דאם צאה"כ הוא למשל ב' שעות אחר שקעה"ח, אפ"ה זמן תוס' שבת אינו מתחיל אחר שקעה"ח, אלא לא משתנה לעולם, ומתחיל תמיד עם שקעה"ח, אבל זמן צאה"כ ודאי משתנה. וכ"ה בס' הזמנים בהלכה (פ"ז הע' 5) ובס' תנובת השדה (בלטימור תשכ"ח, פ"ב ס"ג, ועי' בס' עצי השדה עמ' פ"ז). וגם הכותב (פ"ט) הביא שכן מפורש בדברי הפרמ"ג בספרו תיבת גומא (פ' שלח אות ב') דבימי הקיץ הארוכים צאה"כ פחות משעה אחר שקעה"ח, וכדעת המנ"כ, והביא שם (הע' י') מה שכ' הפרמ"ג בספר המגיד (פ"ד מ"ה) דעינינו רואות כוכבים קודם שיעור ד' מיל, וציין לדברי המנ"כ כ"א.

במחה"ש (שם) כ' דשיעור ד' מיל דהוא שעה וחומש, הוא שעה משעות ההשויה ולא שעה זמנית, דזה תליא במהלך השוה, והלוכה בשוה בגלגלה בין היום ארוך או קצר, ע"כ. הרי דס"ל דשיעור ד' מיל הם שיעור שוה. אמנם כבר ציין הכותב (פ"ג הע' ב') לדברי המחזה"ש בסי' תמ"ג (סק"ג) דמבואר שם דס"ל דזמן צאה"כ הוא כשנראין כוכבים במציאת, וכדעת המנ"כ, אלא ס"ל דזמן שקעה"ח הוא ע"ב דקות בשוה לפני צאה"כ הנראה, וכמ"ש כמה אחרונים, וכמבואר בשו"ת מהרי"צ דושנסקי (סי' כ"ח), ואכמ"ל כ"ב.

כא. ועי' מש"כ הפרמ"ג באו"ח סי' תנ"ה (מש"ז סק"א), והוב"ד באזהרות האריה דבי עילאי לפסח (נדפס בתוך ספר ברכה משולשת בולגריי תרצ"ה), וצ"ע ע.

כב. וכ"מ מדברי המחזה"ש סי' רס"א (סק"ט) עי"ש. וע"ע בשו"ת חסד לאברהם (סי' כ"ב) נברשת (עמ' מ') ברכת הבית (שער מ"ה אות ט') עונג חיים לשבת (סק"י ו"א) ועוד אחרונים, ואכמ"ל.

בדרך החיים (שם) כ' דמהתחלת שיעור תוס' שבת ועד צאה"כ יש שעה וי"ב מינוטין והשעה ההיא היא שעה שוה. אמנם כבר כתבנו לעיל דגם לדעת הדה"ח אינו שיעור שוה, וכמבואר בדבריו כמה פעמים דצאה"כ תלוי ראות העינים, וכמו שנדפס בהנה על הדה"ח (דפוס פרעמסלא נ"כ"ה בדפוסים הנפוצים), והובא בס' עונג חיים לשבת [סי' רס"א] ובס' ברית אבות [סי' ג' סוף אות ח']^כ דהגאון בעל דה"ח לא סמך למעשה לחשוב תמיד שיעור ג' מילין ורביע אחר השקיעה ליום גמור, כי בימים הקצרים אין בין השקיעה לצאה"כ רק לערך חצי שעה כנראה בחוש, ולכן השכיל הדה"ח בלשונו לומר שג' רבעי מיל קודם צאה"כ הוא ביה"ש, דהיינו לפי העת מתי יהיה צאה"כ שלו צריך לפורש רביע שעה קודם ממלאכה, ולא אמר החשבון מן השקיעה. וכעני"ז בשו"ת מנחת אלעזר (ח"א סי' כ"ג, ובנמוקי ארי"ה סי' רס"א) דהדה"ח ודעמיה נמשכו אחר לשון הפוסקים בשיעור ביה"ש, וכ' סתם משמע ששוה בין בקיץ בין בחורף, זה באופק שבא"י ובבל, ובאופק שלנו עינינו רואות שלא כן הוא, ושהחילוק רב הוא בין ימות הקיץ לימות החורף, וכאשר האריך בזה המנחת כהן שהענין משתנה לפי זמני השנה ולפי מדינות היישוב. ועי' בס' אור מאיר (עמ' קמ"ה) שהאריך בזה, דהדה"ח לא הביא שם שום דבר משקיעת החמה כלל אלא כ' דע"ב מינוט לפני צאה"כ הוא זמן תוס' שבת, וכוונת הדה"ח רק לענין שיעור תוס' שבת בזה משערין בשיעור שוה, אבל לענין זמן הנשף תלוי בהמציאות עי"ש.

בסידור יעב"ץ (שם) כ' בדברי השו"ע בס' רס"ג דמתחילת שקה"ח עד ביה"ש הוא משך זמן ג' מילין ורביע, וביאר שהוא קרוב לנ"ט דקי שעה שהם ששים בשעה. אמנם לא ביאר בדבריו אם שיעור זה הוא שיעור שוה תמיד, או שתלוי לפי הזמן והמקום, ומדבריו במקו"א מבואר דזמן צאה"כ תלוי לפי המציאות, וכמ"ש בדיני מוצ"ש (ס"א) דצריך ליהדר מעשיית מלאכה עד שיראו ג' כוכבים קטנים רצופים, ובהל' מילה (סל"ח) דאם נולד כשנראין ג' כוכבים בינונים הוי לילה גמור לכל דבר.

בפתח הבית (שם) כ' דשיעור ביה"ש, היינו הג' רביע מיל קודם צאה"כ, הוא שעה קבוע. אך באמת מבואר בדבריו שם דכוונתו רק על משך זמן ביה"ש, אבל בזמן צאה"כ אולינן בתר המציאות כשנראה ברקיע ג' כוכבים, וביה"ש שהוא שעה קבוע, הוא י"ג וחצי דקות קודם לצאה"כ הנראה, וכמו שהאריך הכותב בזה (קובץ ב' עמ' קס"ד), והביא שכן מפורש בלוח של עיר ברעסלוי בעת שבעל פתח הבית כיהן שם כאב"ד.

בבית דוד (שם) לא כתב כלל ששיעורי חז"ל הם שוים, ולא כתב שם מדליה כלום, רק העתיק דבריו המנ"כ דשיעור ד' מילין הוא דוקא ביום בינוני, אבל בקיץ ובחורף משתנים אלו השיעורים, וגם הוא דוקא בא"י ובמדינות שהם באותו הרוחב, ואח"כ סיים בדברי המנ"כ דלמעשה אין לסמוך על החשבון אלא להחמיר ולא להקל, ועי"ש גם בס' קב"ו.

כג. בשו"ת מנח"א (ח"א סי' כ"ג, מובא לקמן) כ' דהגהות אלו הם מהרב מ' יחיאל מו"צ ז"ל מבעלזא. (ובדפוס אחד נדפס הגה זו בטעות ע"ש כ"ק אדמו"ר מסאטמר זצ"ל).

בש"ת משנת רבי אלעזר (שם) כ' שתמה על מש"כ המנ"כ דד' מיל הם זמניות, דלפי"ו לש' ר"ת אין אצלנו לילה כלל ויהיה אסור בעשיית מלאכה במוצ"ש עד חצות, וזאת לא נראה ולא נשמע כלל, אלא ע"כ שהזמן שמשקה"ח עד צאה"כ לא יהיה יותר מד' מילין. אך אין כוונתו דזמן צאה"כ הוא תמיד ע"כ דקות אפי' ברואין כוכבים מקודם, שבסוף דבריו (שם ענף ד' שיעור ביה"ש במדינתנו להלכה ולמעשה) כ' דעינינו רואות שיש ג' כוכבים ברקיע קודם שיעור ד' מיל, ומסיק למעשה דבימים השונים במדינתנו לכו"ע הוי לילה מ"ח דקות אחר השקיעה.

בקונ' מאיר נתיב (שם) כ' דהשיעור משקה"ח עד צאה"כ היא שיעור ד' מילין שהיא שעה וחומש שעה, והיא שעה השויות. אך מדבריו נ' דמה שנהגו לשער בשיעור ע"כ דקות הוא משום גדר וסייג כיון שאין אנו בקיאים בכוכבים, וכמ"ש שם דיש לנו לחוש במוצ"ש גם לאלו הסוברים דב' שקיעות יש וכו' ובפרט במדינות פולין שמנהגנו וכבר קבלנו עלינו מאבות הראשונים לחשוב תמיד בשוה שעה וחומש שעה במוצ"ש וכו' והרי זה כגדר מדאורייתא ואין לו היתר עולמות, וכ' ראיתי במחשבי עתים דזמנינו שאין הולכים כלל בעקבות אבותינו הראשונים וחשבו בתקופות ניסן ותשרי זמן צאה"כ 26 מינוט אחר שקה"ח ובתקופות תמוז וטבת 45 מינוט אחר שקה"ח, וזה היא נגד חוש הראות, שבקיין נמשך זמן הרבה יותר משקה"ח עד צאה"כ ממה שהוא בחורף, ועוד כדומה אשר באו לחשוב חשבונות אשר לא שערום אבותינו ולהקל ח"ו באיסור סקילה וכדומה, ומי התיר להם למחשבי עתים דמדינת פולין להקל ח"ו ולהכשיל את הרבים באיסורי שבת, או לסמוך עצמו בראיית כוכבים אשר גם הראשונים לא ידעו כמ"ש התוס', ואנחנו מה אשר נדע, ע"כ אין להקל ח"ו מזה הזמן אף כל שהוא, ובפרט במדינת פולין, והביא דהרבה גאונים פסקו כן אף לענין מילה, עכתו"ד. מכ"ז נראה דשיעור של ע"כ דקות בשוה הוא גדר וסייג כדי שלא להכשל ח"ו באיסור שבת החמורה כיון שאין אנו בקיאים בכוכבים.

החפץ חיים במכתבו (שם) כתב ידוע שזהו מנהג בכלל ישראל שאפי' בימות הקיץ בתמוז אין ממתינים במוצ"ש רק ד' מילין ולא שעות זמניות. ופשוט דאין כוונתו דמנהג כלל ישראל דשיעורי חז"ל הם שיעור שוה, שהרי בספרו משנ"ב נוטה לפסוק כהמנ"כ כנ"ל, וכן נהג למעשה שלא המתין 72 דקות אחר שקה"ח, אלא דכוונתו שאפי' המחמירים ואין סומכים עצמם על שי' המנ"כ, אין ממתינים יותר מ72 דקות, ואין חוששים לשעות זמניות, וכמבואר גם במשנ"ב (סי' רס"א בביה"ל) דא"צ להחמיר יותר מע"כ דקות.

אמנם אחד הוא שאכן כתב שכוונת חז"ל בשיעור ד' מילין לשיעור שוה, והוא המאורי אור, שכ' (עמ' כ"ג) דשיעור שעה וחומש הם שוות דהא השמש ידע מבואו ואינו ממחרת או מאחרת וא"א שהשמש ישתנה מהלכו בקיץ מבחורף. אך גם לש' אין זמן לילה ע"כ דקות אחר שקה"ח, דס"ל שם דזמן לילה הוא בצאת ג' כוכבים, והשיעור שעה וחומש בשוה שכתב הוא שאז צאת כל הכוכבים כולם בחשכת לילה עיי"ש, וגם הוא לש' דס"ל

שכל שעות שבדברי חז"ל הם שעות שוות, ולכן סבר דגם שיעור שעה וחומש הוא שיעור שווה, ואין כן דעת הפוסקים. ובכלל יש לפקפק באישיותו של המאורי אור, ראה בהערה 71.

דחיית דעת האומרים דלדעת השו"ע צריך כוכבים בצד מעריב

וייש שכתבו דאין כוונת השו"ע והפוסקים על יציאת כוכבים באיזה מקום ברקיע, שבאמת מופעים כוכבים קודם ע"ב דקות, אלא הכוונה על יציאת כוכבים בקו אופק המערבי, מקום ששם החמה שוקעת, ושם כוכבים יוצאים [בימי ניסן ותשרי בארץ ישראל⁷²] דקות אחר שקה"ח, ולכן סתמו השו"ע והפוסקים בזמן צאה"כ, דזמן צאה"כ [בימי ניסן ותשרי] בקו אופק המערבי מתאים עם זמן של 72 דקות.

ולפי שיטה זו זמן צאה"כ בכל מקום כשרואין כוכבים בקו אופק המערבי במקום ההוא, והוא כשהחמה מ"ז מעלות תחת האופק, וברוב המדינות הוא יותר מ72 דקות אחר שקה"ח, ובארצות אירופה [מקום מושבם של גדולי הפוסקים] הוא כמה שעות אחר שקה"ח⁷³.

כר. עי' בספר כוכבי יצחק (ירושלמי ברכות פ"ב ה"ג, עמ' קמ"ח) כי ידוע כי בעל מחבר זה יצא לתרבות רעה, ופלא שבעלי המחברים לא ידעו מזה. ובקונ' מנוחת שלום (סופר, ח"ו סי' ט"ז) הביא מש"כ בס' עלי תמר (תמר, ירושלמי ברכות פ"ט ה"א, דרפ"א ע"א, ביכורים פ"ה ה"ה דרנ"ה ע"א) דאף שהיה ת"ח ותלמידו של השאג"א, בסוף ימיו נעשה צדוקי, חלזל באיסור גילוי ראש והעז פניו נגד רבינו הרמ"א ז"ל, וציין שם לס' ארשת (כרך שני דף קצ"ב וקצ"ג). ועי' בספר תורת חיים (סופר, סי' ר"ס אות ו') מש"כ נגד דברי המאורי אור במה שהפריז נגד רבינו הרמ"א. וכמו"כ דרכו להלעיג על מנהגי ישראל ועל דברי הקדוש האריז"ל. וע"ע בס' זכר עשה (ירושלים תשס"ז, עמ' שצ"ח) במאה שערים (ירושלים תשס"א, עמ' 265) ובקובץ אור ישראל (גליון ל"א עמ' רל"ג) מש"כ בזה.

כה. ויש שכתוב שכוונת ר"ת והפוסקים בשיעור ע"ב דקות ע"פ צאה"כ במקומם, עי' דברי יוסף (דף מ"ג ע"ב) גברשת (ח"ב דף ט"ז ע"ב). אמנם הדברים תמוהים, שהרי דברי הגמ' נאמר לא"י ובבל, וכמו"כ הרמב"ן והב"י דרו בא"י ופסקו כשי' ר"ת, ועי' אורות חיים (פ"ד) והזבה"ל (פמ"ב סי"ג) בזה.

כו. עי' בחי' ר"ם קזיס (מס' שבת דף ל"ד) שהאריך לבאר דעת ר"ת עפ"ד חכמי אומה"ע (פסחים צ"ד) שגלגל חזר ומזלות קבועים, שבבוקר קודם הנץ החמה כיון שהשמש הולך ומתקרב אל האופק מתחיל אורו להראות על הארץ, וכן בערב אחר שקיעתו בהיותו קרוב להאופק הוא מאיר על הארץ, וכתבו חכמי התכונה שכל זמן שהשמש הוא תחת האופק וקרוב לו י"ח מעלות או פחות נראה אורו על הארץ, וי"ח מעלות הם שיעור מהלך החמה בשעה וחומש, והוא השיעור שיש מהעמוד השחר עד הנץ החמה ומשקיעת החמה עד צאת הכוכבים עכ"ד. וכ"כ בשו"ת מהרי"פ (סי' ו' וסי' מ"ז) דצאה"כ הוא כדי מהלך ד' מילין אחר שקיעת גוף החמה כששקעה החמה תחת האופק י"ח מעלות, שאז כלה אורה מהרקיע, וביה"ש שהוא בכדי מהלך ג' מילין ורביע, שאז חשכה הארץ ולא נשאר מאור השמש כי אם ברקיע במקום ששקעה החמה, ששם מאירין קצת, וכשיטהר הרקיע מן האור אז ודאי לילה.

ועפ"ד כוונת חז"ל בצאת ג' כוכבים היינו הכוכבים שבצד מעריב, וכמ"ש בשו"ת מהרי"פ שם (סי' מ"ז). וכ"כ בס' הפרדס (עמ' צ"ב, עי' שיטתו לקמן) שבמקצוע מערבית צפונית של הרקיע שבו שוקעת החמה ביום הארוך לא תמצא בו כוכבים בינונים עד ב' שעות יותר אחר שקה"ח, ומה שאנו רואין כוכבים בשאר מקומות הרקיע המה כוכבים הנראין ביום. והביא שם (עמ' ק') שכ"כ בשל"ט ג' (על המרדכי פ"ב דשבת בשם הראב"ה) בשם רבי יהודה החסיד דצריך כוכבים במערב.

ואף שמצינו מהלך כזה בדברי כמה מגדולי הדורות^כ, אמנם זה דוחק עצום להעמים כן בסתימת דברי השו"ע והפוסקים, וכמ"ש הגאון ר"א הלוי (בעל גת וורדים) בתשובתו שבשו"ת מהרי"פ (סי' מ"ו) דלומר דסימן הכוכבים הוא בפאת מעריב הוא דבר דלא אפשר, דא"כ היה ראוי לחז"ל לפרש ולברר דבריהם כן בפירוש, ומדחוינא דסתמו בסימן זה, מוכח בהדיא שבכל מקום שיראו ג' כוכבים הוי לילה. וכ"כ בשו"ת תשובות והנהגות (ח"ג סי' פ"ג) בשם החזו"א^כ. וכ"כ בס' עלה יונה (עמ' ס"ה) דכל הראשונים והאחרונים שהזכירו סימן שלושת הכוכבים לא התרו בעולם שלא יסתכלו על הכוכבים במקום אחר אלא דוקא באופק שבמערב, בו בזמן שכבר כל השמים מכוסים כוכבים למאות ואלפים גדולים וקטנים,

ובזמנינו האריכו בזה בספר אורות חיים ובס' אור מאיר דזה עיקר דעת ר"ת, עי' בדבריהם, [מש"כ בפנים דצאה"כ הוא ט"ז מעלות שהוא בא"י 72 דקות הוא עפ"ד האורות חיים והאור מאיר, אמנם בדברי הר"מ קזיס ומהרי"פ מבואר דס"ל שצאה"כ הוא כשהחמה י"ח מעלות תחת האופק, והוא 72 דקות אחר שקד"ח בקו המשווה, ואכמ"ל].

וקרוב לזה דעת כמה גדולי עולם דשיעור שעה וחומש אינם שעות שוות אלא שעות זמניות, ובימי הקיץ צריך להמתין יותר מב' שעות אחר שקד"ח, וכמבואר במנ"כ (מ"ב פ"ד) פר"ח (ק' דבי שמי ד"ה ועתה אבוא) ספר הפרדס (עמ' פד-ק, ובלחותיו עמ' צו-צט) ועוד אחרונים, והיו מקומות שנהגו כן, וכמ"ש החפץ חיים במכתבו הנ"ל שכן נהגו במינסק ובריסק, כ"ה בכמה לוחות שבס' הזמנים בהלכה, [וגם בס' נברשת (ירושלים תרנ"ח, בהסכמת הגר"ל דיסקין והגר"ש סלנט) חשב כן זמן עלה"ש].

כו. עי' בהע' הנ"ל שב"מ בחי' ר"מ קזיס ובשו"ת מהרי"פ. ומצינו בעוד אחרונים דאף דלא ס"ל כשי' ר"ת, מ"מ הבינו כן דעת ר"ת, וכמבואר בס' מנורה הטהורה (סי' רס"א קנה"מ סק"ד), שהביא דברי המנ"כ דלא כל הזמנים והמדינות שוים, וכ' דאפשר לשער השיעור מן תחילת השקיעה עד הלילה ע"י השיעור מעלות עד הנץ. וכן הוא בספר דברי יוסף (עמ' נ"ה) בשם רבו ר"א בינג אב"ד ווירצבורג וצ"ל דמה ספק יש בזמן צאה"כ, הלא רגע עלה"ש ידוע בלא ספק, כי תיכף נראה לכל רואה הניצוץ האור המאיר בחושך, א"כ נחשב הזמן שיש מרגע עלה"ש עד רגע חצות היום, וכן נחשב מרגע חצות היום עד כלות הזמן ההוא, אז הוא צאה"כ, עי"ש. וכ"מ בביאור הגר"א בדעת ר"ת.

כח. כ' שם ששמע מהגר"ח דרוק ז"ל (בעמח"ס אורות חיים) שהתווכח עם רבינו החזו"א וסיפר לו שיטתו שג' כוכבים בצד מערב נראין בע"ב מינוט, ולא קיבל הדברים, וכשיצא מפתח הבית א"ל החזו"א "בעולם הבא נבין שיטת ר"ת, אבל כאן הדין כהפוסקים". ועי' כעני"ז במעשה איש (ח"ד עמ' קכ"א וח"ו עמ' י"ז) בשם הגר"ש וואזנר שליט"א ששאל מהחזו"א מה נעשה עם שי' ר"ת המובא בשו"ע ופסק כמותו, והשיב "בזה העולם איני יודע, אבל בשמים יכולים לתרץ גם דברי ר"ת אלה". ועי"ש (ח"ד עמ' ר"ל בשם הקהל"י) שאמר "אמנם ר"ת יש לו ראיות חזקות ולעת"ל יתברר ג"כ דרכו של ר"ת, אך למעשה ההלכה כהגאונים". ועי' בקובץ שערי ציון (מובא בקובץ באו"י גליון ס"ט עמ' קי"ב) מש"כ הגר"ש אוירבאך שליט"א בשם החזו"א בזה.

[וחה דלא כדברי הגר"מ הלברשטאם וצ"ל (חבר הבד"צ פעיה"ק) בהסכמתו לס' אורות זמנים וס' מעגלי צדק שכתב להתאים דברי החזו"א הנ"ל עם דברי הרה"ק מבעלו ושינאווא שההכרעה במחלוקת ר"ת והגאונים תהא ביד משיח צדקינו, דלא כיון החזו"א לזה, אלא כוונת החזו"א שלעת"ל נבין שי' ר"ת, אבל למעשה א"צ להחמיר ולהמתין עד שנראין הכוכבים באופק מערב, וכ"כ בס' בירור הלכה (תנ"י סי' תמ"ג עמ' רי"ט) להעיר על דברי הגר"מ הלברשטאם דכוונת דברי החזו"א שכעת בב"ד של מטה אין מקום לשי' ר"ת כלל, וכמו שהנהיג לאחרים וגם נהג בעצמו].

והם כתבו סתם שעל שלשה כוכבים יש לסמוך, ומנהג כל ישראל, שאם אינם נביאים בני נביאים הם, לא להסתכל למערב, וכ"ש לסוף האופק^כ. וכ"כ הגר"ש אוירבאך שליט"א (במאמר בענין זמני היום והלילה שנדפס בקובץ שערי ציון שנת תשמ"ח) כי מימרא שלימא נאמר בש"ס ג' כוכבים לענין לילה, ואנן ניקום ונימא שאף כשהשמים מלא כוכבים עדיין יום, וכל הפוסקים ראשונים ואחרונים נקטו בסתמא ג' כוכבים, וזה שקר מפורסם לומר שנתכוונו לג' כוכבים בסוף המערב, וכן זה מקובל ושגור בכל תפוצות ישראל שע"י ג' כוכבים היו לילה, וזה נראה כחובא לומר שהמכוון לאחר שהשמים מלאים כוכבים^ל.

ובפרט דלפי שיטה זו בארצות אירופה שדרו שם רבותינו שבגולה בכל הדורות זמן צאה"כ הוא כמה שעות אחר שקה"ח, ומעולם לא שמענו לנהוג כן, ובכל הארצות שהם מקו הרוחב נ"א מעלות לצפון העולם והלאה (כגון העירות לובלין ורשה וילנא קאזניץ פפד"א ברלין ליפצוג פוזנא קאליש המבורג ועוד הרבה) אינם נראין כוכבים כלל באופק מערבי בימי הקיץ, וא"כ לשי' זו ליכא לילה כלל בימי הקיץ, וכמ"ש הגר"א (סי' רס"א) דלשיטה זו במדינות הנוטין לצפון אין צאה"כ כלל בקיץ, והרבה מגדולי הפוסקים אשר כל בית ישראל נשען עליהם דרו באותן מקומות, ואפ"ה נהגו שם דין לילה, וכמ"ש בעל החפץ חיים במכתבו (מובא בס' אבני שהם סי' כ"ט אות י') שמנהג כלל ישראל שאפי' בימות הקיץ בתמוז אין ממתינים במוצ"ש רק ד' מילין ולא שעות זמניות, וכ"ה במשנ"ב (סי' רס"א ד"ה שהוא), ומכש"כ שאין ממתינים יותר משעות זמניות עד שמופיעים כוכבים בצד מעריב. וכל האחרונים הנ"ל שכתבו כדעת המנ"כ דבמדינות אירופה כשרואין ג' כוכבים היו צאה"כ לר"ת אף קודם ד' מילין ודאי לא ס"ל כן, שהרי במדינתם אין רואין כוכבים כלל באופק מערב עד זמן הרבה אחר ע"ב דקות.

ועי' בשו"ת חשב האפור (ח"ב סוף סי' קמ"ד, אודות ספר אור מאיר דס"ל דלדעת ר"ת צריך כוכבים באופק המערבי) שכ' דאין שום מקום להחמיר כשי' זו, אשר יצא מזה שבמדינותינו אין לילה כלל וכולו נשף, חומרא זו לא שערוה אבותינו, ואין להיות מן המתמיהין אפי' לחומרא עי"ש לא.

כ. וכ' שם הרי האופק לא נראה אלא בעיר שבחוף הים או על ראשי הרים, ואיך הם ידונו על סימן הכוכבים שהוא סתם הסימן שבש"ס ובשו"ע, ואיך הוציאו שבת בטבריא ע"פ סימן הכוכבים ורק בציפורי אחרו, והרי מוצאי שבת שבטבריא אינם יכולים לראות את הכוכבים שבסוף מערב. **ל**. ויש שהביאו מש"כ בשו"ת ריב"ם שנייטוך (סי' ל"א, תלמיד הגר"א) שזמן מוצ"ש כשהשמים מלא כוכבים, אמנם מובאר בדבריו שאין כוונתו דאז זמן צאה"כ מדינא, וכמ"ש שם שאנחנו חסירי דעת לידע איזה הכוכבים הם בינונים ואיזה קטנים, ובפרט שצריך רצופים ולהמתין עד שיצא הספק מלבו כדאיתא בש"ך סי' רצ"ג, וא"כ צריך להמתין במוצ"ש עד שיהיו השמים מלא כל הכוכבים המזהירים ובוה יוצאים לכל הדעות.

לא. ובס' ישראל והזמנים (עמ' תתמ"ג, וע"ע עמ' תתס"ח) הביא בשם כ"ק אדמו"ר מסאטמר זצ"ל דגודל אהבת המצוות שהיה לו להגר"א ע"י כן לא היה יכול להשלים עם מציאות כזה שלא יוכל לקיים מצוות הלילה בקיץ, וזהו שהניעו לדחות שי' ר"ת, אבל יתכן שבאמת אין שם לילה, כמו

וראיתי מקרוב נדפס סידור בשם 'קרני חור' (שנת תשס"ה ע"י קהל נאוואמינסק) ובסוף הסידור נדפס מבלאות עם זמנים לכמה ערים בעולם, והזמנים הם ע"פ המבלאות שבסו"ם אור מאיר, וזמן עלה"ש וצאה"כ לשי' ר"ת מיוסד ע"פ חשבון המעלות כשהחמה ט"ז מעלות תחת האופק, וקבע זמן זה לכל המקומות, וזאת המבלא לעיר ליקווד קבע זמן מוצ"ש לר"ת ע"פ חשבון של ע"כ דקות בשוה אחר שקה"ת, שזמן זה הוא הנהוג שם ע"פ הוועד למען חיזוק הדת. ותמהתי מאד למה קבע זמן מוצ"ש לר"ת כשהחמה ט"ז מעלות תחת האופק, הלא מעולם לא נהגו כן, וכפי ידיעתי אין כהיום שום מקום שנהגו כן, ובשום לוח לא נדפס זמן כזה, ולא שמענו שום אחד מהגדולים שינהגו כן אף לחומרא, ואם בעל הסידור ס"ל שזה עיקר הזמן, א"כ למה דוקא בעיר ליקווד קבע אחרת יב.

פרק ג'

מנהג העולם בזמן צאה"כ כשי' המנ"כ

מנהג הנפוץ באירופה כשי' המנ"כ

וזהנה מלבד כל האחרונים הנ"ל שכתבו כדעת המנ"כ להלכה, העידו הרבה אחרונים שכן היה המנהג הנפוץ בארצות אירופה למעשה, וכמ"ש בס' חידושי הר"ה (זאלקווא תקל"א-ירושלים תרמ"ה, דיני ביה"ש סי' ד' דף ל"ח ע"ב, מרבי וואלף אלסקער מחכמי בראד, מוזכר בשו"ת אוצר החכמה)

במקומות הקרובים לציר הצפוני שבמשך ימי הקיץ לילה כיום יאיר. וציין שם לס' אורות חיים שהעיר כן דאה"נ לשי' ר"ת אין לילה בעיר ווילנא בימי הקיץ.

והנה דברי כ"ק אדמו"ר מסאטמר הללו אינם רק על הגר"א ועיר ווילנא לבדו, דאי אלזינן לשי' ר"ת בתר האופק המערבי, א"כ גם בעוד הרבה ארצות אין להם לילה בימי הקיץ כנ"ל, ואף בארצות הנמוכים שיש להם לילה, מ"מ זמן צאה"כ הוא כמה שעות אחר שקה"ח כנ"ל, ומעולם לא שמענו ולא נהגו כן, ומה שציין לדברי האורות חיים הם לשיטתו דס"ל דאה"נ כן.

ובס' מושיען של ישראל (ח"ח דף רנ"ג, וכ"ה בקונ' פתגמין קדישין שי"ל ע"י קהל סאטמר פעיה"ק, שנה ט' גליק ת"י) ב' דכשהגיע כ"ק אדמו"ר מסאטמר זצ"ל לבערגן בעלזן היה ביום י"ח תמוז, שהיה תענית י"ז בתמוז נדחה, ובלילה אחר שנטו צללי ערב שלח את הגבאי לראות אם החשיך היום, וראה שמצד המזרח כבר האיר השחר, ולא הפסיק תעניתו עד לאחר תפילת שחרית ביום י"ט תמוז, ונתברר שבאותו אופק מחשך לגמרי בחצות הלילה, והחמיר בזה בכל מוצש"ק ויו"ט.

ונראה דהא דהחמיר להמתין עד חצות היה חומרא שהחמיר לעצמו, דהרי זמן צאה"כ של ע"ב דקות בעיר סאטמר הוא כשהחמה 9.4 מעלות תחת האופק, ובמחנה ברגן בלזן [שבמדינת גרמניה 54.4 מעלות לצד צפון] צאה"כ של 9.4 מעלות הוא כשעה וג' רבעי שעה אחר שקה"ח, והוא כב' שעות קודם חצות הלילה, [ואף צאה"כ של 90 דקות (שכן החמיר בעיר סאטמר, ראה לקמן) הוא במחנה ברגן בלזן הרבה לפני חצות], שבחצות החמה כבר רחוקה יותר מ12 מעלות מהאופק. לכן. ואם בעיר ליקווד לא רצה להורות נגד מנהג המקום, למה בשאר מקומות קבע להם זמן מוצ"ש ע"פ דעתו נגד מנהג המקום.

נוב"י או"ח סי' ל"ח) ראיתי בבני עמינו אפי' בין החכמים שבמוצ"ש אינם ממתניין שעה וחומש אחר השקיעה אלא עושין מלאכה קודם ל". וכן מבואר ממש"כ בספה"ק ערבי נחל (סר"פ תצא) ל". ובס' דברי משה (ווארשא תרע"ב עמ' י"א) כ' שאנו רואין אפי' כוכבים קטנים קודם ד' מילין משקה"ח ואנו סומכין ע"ז לעשות מלאכה במוצ"ש באין עולה על לב שום בית מיחוש, כסתימת הגמ' ג' כוכבים לילה, ובשו"ת זכרון יהודה (או"ח סי' קצ"ו) כ' הנה נדפס ספר חותם קודש על מצות מילה (קראקא תרנ"א) ל"ה ובסוף הספר נדפס לוח הזמן צאה"כ, ומקובל ספר זה בכמה קהלות קדושות וכו', ולדעתי בעזהשי"ת ראיתי כמה פעמים האין מכוון מאוד הזמן ל". ועי"ש שהוא לפני ע"ב דקות אחר שקה"ח.

הזמנים שבלוחות כשי' המנ"כ

וכן מבואר בכל הלוחות וטבלאות הישנים מארצות אירופה שלא המתינו במוצ"ש ע"ב דקות אחר שקה"ח, אלא קבעו זמן מוצ"ש כפי צאת הכוכבים במציאות וכדעת המנ"כ, וכפי שיראה הרואה בעשרות הלוחות הנדפסות בספר הנפלא הזמנים בהלכה, [עמ' תקכ"ה טבלא ברלין תקכ"ו, עמ' תע"ב לוח לונדון תקצ"ח, עמ' תקכ"ב לוח אלטונא תר"ג, עמ' תקכ"ט טבלא לונדון תרכ"ה, עמ' תקכ"ז טבלא פאריס תרמ"ה, עמ' קל"ד לוח פראג תרמ"ו, עמ' תקכ"א טבלא שטרסבורג תרנ"ט, עמ' תקכ"ג לוח מנצא תרנ"ט, עמ' תנ"ה לוח ווילנא תרס"א, עמ' תקל"ו לוח ברלין תרס"ב, עמ' קע"ה טבלא לבוב תרס"ז, עמ' תמ"ז לוח באניהר תרע"א, עמ' תנ"ט לוח זנערז' שבפולין תרפ"ז, עמ' תנ"א לוח לבוב תרפ"ט (ע"פ חשבון שהונהג בהסכמת הכית יצחק) ל"י ושם זמנים גם לערים פשעמישל ריישא צאנו

לג. ועי"ש מש"כ בזה.

לד. כ' שם אכן רעה ממארת בהרבה קהלות ממנהרין להתפלל ערבית במוצ"ש בעוד שיש זמן קצת עוד איזה מנוטין ללילה, וזה לרוב מהירתן לעשות מלאכה, ואנשים צועקים כבר יש ג' כוכבים, ועל הרוב אינם רואין כלל ג' כוכבים, ואף שרואין, מ"מ בינונים בעינין, ואין אנו בקיאים בבינוניות, לכן זהו עון פלילי ובזיון גדול לשבת קודש, ואין להתפלל ערבית עד שיהיה לילה לכל מראה עיני כל בני אדם לבטלי יהיה חוזה בכוכבים. [והארין שם בנועם דבריו במשל ומליצה, וכ' שם על משארז"ל (שבת קי"ח) אלמלי שמרו ישראל שבת היו נגאלין, ועתה אע"פ ששומרין, מ"מ ע"י רגע זו שממהרין מעכבין ביאת הגאולה, שאז נתעורר רחמים גדולים, ומחמת שמקלקלין אותה שעה היא עיכוב הגאולה].

לה. י"ל בהסכמת הגאונים הרי"ל לנדא אב"ד סדגירה (מח"ס יד יהודה), רב"א וייס אב"ד צרנובין, מהרש"ם אב"ד ברזאן, רא"ם שטיינברג אב"ד סניאטין (מח"ס מחזה אברהם), הר"ש סג"ל אב"ד בוהש, רי"א טויבש דומ"ץ סדגירה.

לו. ובס' תולדות שמואל (ח"א הקדמה ו' ל"ב ע"ב) כ' שראיתי בשו"ת זכרון יהודה לכ"ק ארמו"ר זי"ע שהיה אב"ד דק"ק סאטמאר בחלק או"ח סי' קצ"ו שכ' שזה החשבון של החותם קודש נתקבל בקהילות קדושות, וגם כתב שם שהוא מכוון עם חשבון חכמי התכונה שבעיר בודאפעסט ע"ש.

לז. לוח הזה נדפס בספר הילולא דצדיקיא להגר"ר מרגליות, ועי' בספרו נפש חיה (סי' רצ"ג) שכ' בעירנו לבוב יע"א שבתני גבוהים ויושבת בעמק אין סומכין על ראיית הכוכבים, אך על החשבון שנקבע בהסכמת מרן הגאון ר"י שמעלקיס זצ"ל ונהג אחריו הרה"ג בתורה ובחסידות מוה"ר ליפא מנחם קונסט זצ"ל, וזה כמה שנים שבעזה"י הנני מז' המודיעים כל שבוע ע"י פתקאות זמן ההרלקה

קראקא בראד, עמ' תק"ל לוח פפד"מ תר"צ, עמ' תמ"ג לוח פרשבורג תרצ"ג, עמ' תס"ה טבלא פפד"מ תרצ"ד, עמ' תס"ט לוח אנפורפן תרצ"ד, עמ' רי"ז לוח פרשבורג תרצ"ו, עמ' תס"ז לוח ברלין תרצ"ח, עמ' תקל"א לוח ברלין ת"ש, עמ' רט"ז לוח גרוסורדין תש"א, עמ' תס"ח לוח בריסל שבבלגיה תש"ב, עמ' קט"ז לוח פאפא-בודפסט תש"ג, עמ' תקמ"ב לוח אמסטרדאם תש"ד לח].

וכמו שסיכום הדבר בספר הזמנים בהלכה (פמ"ב סי"ז ופרקים מד-מ"ו) שכרוב תפוצות ישראל במשך הדורות, הן בארץ ישראל ושכנותיה, והן בארצות צפון הים התיכון, והן ארצות אירופה כהונגריה גאליציה פולין וגרמניה, כל הארצות השוכנות למטה מקו הרוחב 52 לצפון, (הן בארצות שחששו לדעת הגאונים שאחר שקה"ח מתחיל ביה"ש והן בארצות שלא חששו לדעת הגאונים), בכולם לא נהגו להמתין שיעור ע"ב דקות אחר שקה"ח, כיון דצאת ג' כוכבים קטנים (ח' וחצי מעלות) מוקדם משיעור ע"ב דקות אחר שקה"ח לט.

עדות גדולי דורינו

וכן העידו גדולי דורינו שכן היה המנהג באירופה, וכמ"ש בס' משנת חנוך (סי' ד' הע' ג') כשהוצאתי קונטרסי דובר מישרים על ענין ביה"ש בשנת תשט"ז שוחחתי בנדון זה עם מרן הגאון רבי עקיבא שרייבר זצ"ל גאב"ד פרשבורג, ואמר לי שכן מנהג פרשבורג שאין חוששין לשי' ר"ת להמתין עד ד' מילין אחר השקיעה, אלא מסתכלין על ג' כוכבים הנראים, ובודאי כן קבלו מראש משפחתם מרן החת"ס זצ"ל. וכ"כ בס' תורת חמד (להגאון רבי מיכאל דוב וויסמנדל זצ"ל, עמ' ע"ג) דהחת"ס סי' פ' כתב שלילה תלוי בראית עינים בשמים לראות הכוכבים וכמו שנהגו כל רבותינו תלמידיו ותלמידי תלמידיו בגלילותונם. וכ"כ בשו"ת ויען יוסף (להגה"צ מפאפא זצ"ל, סי' ק"ה) ידוע שבגליל העליון באונגארן היה המנהג

בע"ש ובמוצ"ש, גם ערכתי לוח קבוע דבר יום ביומו כפי יום החמה, ונוהגים על פיו בעירנו ובגלילותיה.

לח. ומכל עשרות הלוחות שבספר הנ"ל כמדומה שאין גם אחד שבו זמן מוצ"ש 72 דקות בשוה לאחר שקה"ח.

לט. ועי"ש (פמ"ב סי"ז) דבמדינת ליטא ורוסיה השוכנות מקו הרוחב 52 לצד צפון ולמעלה נהגו לקבוע צאה"כ 72 דקות אחר שקה"ח, ששם אין כוכבים מפועים בהקדם. וועי' בהסכמתו של הגראז"מ בעל אבן האזל לס' בין השמשות (בסוה"ס) שכ' דבחו"ל בודאי לא היו מלין בשבת אם לא נולד ע"ב מינוט אחר השקיעה].

ועי"ש (פמ"ו סי"ז) דגם ברוסיה וליטא המנהג הכללי היה כשיטת ר"ת, וגם פסיקת הגר"א והגרש"ז כשי' הגאונים לא שינו מיידיית את המנהג, ושגם החיי אדם (כלל ה' וכלל קמ"ט) והאדמו"ר בעל הצמח צדק (שו"ת צ"צ י"ד סי' ר"ד) לא שינוי מהמנהג ופסקו כר"ת. וזה דלא כמ"ש כ"ק אדמו"ר מהרמ"מ מלובביץ זצ"ל במכתבו (בריש ס' אורות חיים) בדעת הצ"צ].

מ. ובתורת חמד שם כ' על מה שנוהגין פה ירושלים עיה"ק כשי' הגאונים, "אשר בהם החזיק הגר"א והרב, רבותיהם של שתי הקהלות האבות המיסדים את הקיבוץ בירושלים, עיר שנשכח שם לגמרי קבלת מרן הח"ס מרביותיו עד למעלה בקודש, שהוא שי' רבותינו בעלי התוס' שזמן לילה אינו תלוי כלום וכלום בשקה"ח, אלא בראיית עינים בשמים כשרואים ג' כוכבים בינונים, וי"ג מינוט וחצי לפני זה ביה"ש, ולפניו איך לנו אלא יום גמור".

שהרבנים הסתכלו באמצע השבוע ברקיע ודקדקו על הזמן הנראין כוכבים קטנים, ועל אופן זה עשו זמן מוצאי שבת קודש. וכ"כ בשו"ת חשב האפור (ח"ב סי' קמ"ב ד"ה ואמנם) דבאירופא המרכזית והמערבית היתה תמיד מקובלת ההלכה כשי' ר"ת ובכל זאת עשו מוצ"ש לפני ע"ב מניט. וכן מבואר בשו"ת אנרות משה (ח"ב יו"ד סי' ע"ט, או"ח סי' כ"ד, או"ח ח"ד סי' ס"ב). וכ"כ בשו"ת אנורה באהלך (להגרי"י גיימן אב"ד בעלז-מונטריאל, סי' מ"ח) כידוע באונגארן בגליל העליון לא החמירו לקבוע זמן מוצ"ש"ק ע"ב דקות אחר השקיעה, אף שהלכה בעצם כשי' ר"ת אף לקולא.

וכ"כ בס' מועדים וזמנים (ח"ב סי' קנ"ה) שכן הקבלה ביד גאוני ישראל דור אחר דור שכן נהגו ברוב המדינות שלא הקפידו על שקה"ח אבל במוצ"ש דקדקו על כוכבים דוקא ולא על ע"ב מיוט. ובספרו הלכות הגר"א ומנהגיו (עמ' קכח-קלא) כ' שרוב בית ישראל באשכנז אונגריין כפולין לא נהגו כגאונים שמשקיעה כבר ביה"ש, ותפסו שבג' כוכבים נראין הוי לילה, וג' רבעי מיל לפני זה הוא ביה"ש, והביא בשם גדולי עולם שלמדו בימי גערוותם בפרעשבורג שלא נהגו להמתין ע"ב מיוט רק כמנהג אשכנז שגם במוצ"ש בג' כוכבים קטנים סגי. וכ"כ בס' מגילת ספר (הל' שבת סי' ל"ט או ה') בשם הגר"ש אורבאך שליט"א שבהרבה קהילות לא ידעו כלל ממושג של שקיעה, ותמיד הסתכלו רק על צאה"כ, וזה היה המודד היחיד ללילה. ובספר ישראל והזמנים (עמ' תתע"ח ותתפ"ט, וכ"ה בס' נשמת שבת ח"ו סי' שס"ד) כ' דברוב המקומות באירופא היה מנהג אבותינו ורבותינו להחזיק לילה כשראו ג' כוכבים בינונים על פני הרקיע, ולא המתינו כשיעור ד' מיל, ורק באיזה מקומות של שבחים המתינו שיעור ד' מיל.

פרק ד'

המציאות והמנהג בא"י כשי' המנ"כ

המציאות בא"י כשי' המנ"כ ולא כשי' הגאונים

והנה אף כי רוב אחרונים הנ"ל שכתבו כדעת המנ"כ דרו בארצות אירופה, ויש שכתבו שרק שם באירופה נהגו כשי' המנ"כ משא"כ בא"י המציאות כדעת הגאונים, ולכן כמה גדולי עולם פסקו כדעת הגאונים, וכתבו דדעת ר"ת הוא נגד החוש, מ"מ גם שי' הגאונים אינו מתאים להמציאות, וכמ"ש כמה פוסקים שדרו בא"י שדעת הגאונים נגד החוש, וכמ"ש הפר"ח בקונ' דבי שימשא (הע' על המנ"כ) איך אפשר שמשתקשע החמה עד צאה"כ אינו אלא ג' רבעי מיל, והרי אנו רואים בחוש הרואות שיש הרבה יותר מזה. וכ"כ הגר"ח אלפנדר (מובא בס' מוצל מאש [בסו"ס שו"ת מהר"י קצבין]) איך אפשר שמשתקשע

החמה יש ג' רבעי מיל, ועינינו הרואות שיש שיעור הרבה מזה. וכן ג' גם מדברי הרב (בסדר הכנסת שבת) מא.

וכן מצינו כמה גדולים שדרו פה עיה"ק ירושלים שכתבו דהמציאות כדעת המנ"כ ולא כדעת הגאונים, וכמ"ש מרא דארעא דישאל הגרי"ח זוננפלד זי"ע בהסכמתו לספר נברשת (ריש ח"ב) "גם שי' הגאונים לדון מיד אחר שקה"ח לספק לילה גמור קשה מאד, והנראה דעכ"פ זמן מה לאחר שקה"ח בוודאי עדיין יום ברור הוא". וכן בעל שבילי דוד [שדר כמה שנים בארה"ק] כתב בספרו (או"ח סי' רס"א) דבארץ ישראל משקה"ח עד צאה"כ יש מעט יותר מחצי שעה עי"ש פכ.

וכן העידו עוד גדולי הארץ, וכמ"ש בס' דברי יוסף (דף מ"א ודף מ"ט, הוב"ד בס' פקודת אלעזר סי' רס"א פ"ד ע"ב) דבתקופת ניסן צאה"כ בערך כ"ח דקות אחר השקיעה, והביא (כדף ס"ד) דברי הגר"א (סי' רס"א) דבאופק כבל וא"י השיעור מן השקיעה עד הלילה אינו אלא ג' רביעית מיל, וכ' ע"ז ואני הצעיר בחדר אל מיושבי א"י, ועיני ועיני כל יושבי א"י רואות, כי המציאות שכתבתי הוא אמתית בתכלית האמת, וחלילה לומר שמותר לעשות מלאכה במוצ"ש אחר זמן ג' רביעית מיל. וכ"כ בס' קצות השלחן (סוף ח"ג בסדר הכנסת שבת) דאחר ג' רבעי מיל אין כוכבים נראין, והביא שם שכ"כ בס' נברשת (עי' ח"ב עמ' מ"ה) ובס' דברי יוסף (שם) עי"ש. וכ"כ באבן האזל (הל' קר"ש ס"ג סק"ח, ועי"ש מש"כ בשם הגר"ד בהר"ן) כ' וכ"מ בספר אור היום (דף כ"ב ע"א) ובספר כף החיים (סי' רס"א סק"א).

וגם גדולי זמנינו העידו שכן הוא המציאות בארה"ק, וכמ"ש בס' בין השמשות (להגרי"מ ט, פ"ה) דהכוכבים נראין 22-28 דקות אחר שקה"ח. וכ"כ הגרי"מ שלזינגר זצ"ל (ס' הזכרון אש תמיד עמ' תת"ב) דהמציאות מעידה שאין הכוכבים נראים רק 22-25 דקות אחר שקה"ח. וכ"כ בס' אוצר הזמנים (עמ' ק"כ ועמ' קכ"ד) ששמע מהגר"ק שליט"א בשם החזו"א זצ"ל שאין לסמוך כלל על שי' הגאונים מאחר ואין המציאות כן, אלא יש להמתין עד שיצאו הכוכבים בפועל ויהיו נראים לעינינו. וכ"ה בס' אורחות רבינו (ח"א עמ' ק"ו, ועי"ש עמ' קכ"ז) דדעת החזו"א שמעיקר הדין חצי שעה אחר שקה"ח הוי לילה. וכ"ה

מא. בדברי הרב מבואר די"ג דקות אחר שקה"ח אין נראין כוכבים בא"י, ורק אח"כ בזמן כ"ד דקות אחר שקה"ח נראין כוכבים, וכדי שיתאים עם השיעור של ג' רבעי מיל שבדברי הגמ' וכדעת הגאונים, כתב במה דברים, א] פסק כדעת הפוסקים דשיעור מיל הוא כ"ד דקות, וא"כ ג' רבעי מיל הוא י"ח דקות, ב] פסק כדעת הסוברים דצאת הכוכבים הוא לילה לר' יוסי הוא רחוק ב' דקות מסוף שיעור ג' רבעי מיל שהוא לילה לר' יהודה, ג] חידש דשקיעה האמיתית הוא ד' דקות אחר שקה"ח הנהוג, שע"פ הלכה שקה"ח הוא סילוק וביאת האור מראשי ההרים הגבוהים שבא"י. וכ"ז כדי להתאים צאה"כ הנראה עם שי' הגאונים, כיון שהמציאות בא"י שבי"ג דקות ואפי' ב"ח דקות אין רואים שום כוכבים. ועי' בס' אור היום (אות מ"ד-מז) בזה.

מב. ובשו"ת מהרש"ג (ח"א סי' כ"א אות ג') כ' וכבר העיד בספר שבילי דוד שבא"י הזמן משקה"ח עד צאה"כ הוא ערך כ"ו מינוטין ולא יותר. ועי"ש בפנים שכתב שהוא מעט יותר מחצי שעה.

מג. ועי' בס' הליכות שלמה (תפלה פ"ד אות"ל ציין 78) מש"כ הגרשז"א זצ"ל בזה, ועי' בס' הזכרון אש תמיד עמ' (תת"ב) מש"כ הגרי"מ שלזינגר בזה.

בקובץ אור ישראל (גליון מ"ד עמ' קל"ו) בשם הגר"ח קנייבסקי שליט"א שהמציאות בא"י לא כר"ת ולא כהגאונים. וכ"כ בס' שבות יצחק (חנוכה עמ' ע"א וע"ה, פסח עמ' קנ"ה) בשם הגרי"ש אלישיב שליט"א שבמציאות לא נראין כוכבים בשיעור י"ג וחצי דקות אחר שקה"ת, וזמן צאה"כ הוא כשלושים דקות אחרי השקיעה. וכ"כ בס' מועדים וזמנים (ח"ב סי' קנ"ה וח"ו סי' פ"ד) שבארץ הקודש ובכל אינו נראה כלל כוכבים בשיעור ג' רבעי מיל אחרי שקיעה. וכ"כ בשו"ת אור לציון (יד"ד סי' י') דאין לומר דתינוק שנולד אחר י"ג וחצי דקות הוי לילה ודאי, דאנו רואין בחוש דמן השקיעה עד צאה"כ יש בערך כ"ה-כ"ח דקות, ולא י"ג דקות וחצי".

המנהג בא"י כשי' המנ"כ ולא כשי' הגאונים

וכן המנהג למעשה פעה"ק דזמן צאה"כ אינו ג' רבעי מיל אחר שקה"ת, אלא כשנראים הכוכבים, וכמ"ש בס' בחר ייראה (עמ' כ"ח, תשובה משנת תקצ"ח, הוב"ד בבירור הלכה תנ' יו"ד סי' רס"ב) שנמנו וגמרו חכמי ירושלים אשר כל מ"ה דקות לאחר השקיעה הוא בספק ביה"ש, ושכן המנהג שם. ובשו"ת רב פעלים (ח"ב אור"ח סי' י"ט) ובפ' החיים (סי' רס"א סק"א וסי' של"א סק"ה) כתבו דהמנהג דזמן מוצ"ש כ-40 דקות אחר שקה"ת. וכן הוא בכרוז 'אזהרה חמורה' מטעם הבר"צ בשנת תרצ"א (צילום בהזכרה"ל עמ' תקל"ט) שחלילה להתפלל ערבית קודם כ"ה דקות אחר השקיעה, והיינו דגמר תפלת ערבית הוא כ-40 דקות אחר השקיעה. ועי' מש"כ הגרי"מ שלזינגר (ספר הזכרון אש תמיד עמ' תת"ב) בירושלים ח"ו לא נוהגים במוצ"ש של י"ח דקות, ומי שיעז לעשות מלאכה במוצ"ש י"ח דקות אחר השקיעה ח"ו, היה נחשב פה בעיה"ק ח"ו בעיני כל למחלל שבת גמור".

ולא רק לגבי דיני דאורייתא (דאף להגאונים יש להחמיר יותר מג' רבעי מיל משום דצריך כוכבים קטנים, ובמוצ"ש צריך קטנים ורצופים משום תוס' שבת), אלא אף לגבי דיני דרבנן נוהגין כדעת המנ"כ דצאה"כ כחצי שעה אחר שקה"ת, [עי' ס' בין השמשות (להגרי"מ"ט, עמ' קמ"ט) במוצאי ח"ב זמן אכילה 27 דקות אחר שקה"ת, וכ"ה בהלוחות כהיום אף בשאר תעניות¹⁰], אף דמן הדין סגי בג' כוכבים בינונים, וכמ"ש בשו"ע (אור"ח סי' תקס"ב ס"א ברמ"א) לגבי תענית, ולדעת הגאונים ג' רבעי מיל אחר שקה"ת [שהוא 13.5 דקות,

מ"ד. אמנם עי' בהזמנים בהלכה (פמ"ז סי"ב ופ"ג סי"ו) ובקובץ אור ישראל (גליון כ"ז עמ' צ"ו) שע"פ חישובים מדעיים ותצפיות מומחים ניתן לבקו במקום הכוכבים ובעל ראייה חדה לראות ג' כוכבים בינונים ג' רבעי מיל אחר שקה"ת. אך זה נגד דעת גדולי האחרונים ונגד המנהג, ועי' בס' אור היום (אות מ"א) ואורות חיים (עמ' קכ-קכ"ב), ואכמ"ל.

מ"ה. וכ"ז דלא כמ"ש בשו"ת חשב האפור (ח"ב סי' קמ"ד עמ' קס"ד) דבארץ ישראל אשר המנהג נתפשט שם כשיטת הגאונים היה המנהג מקדמת דנא לעשות מוצ"ש בסוף עשרים דקות אחר השקיעה באין חילוק בין קיץ לחורף, על היסוד שהמיל הוא כ"ד דקות, ושני דקות תוס' שבת.

מ"ו. בלוח 'דבר בעתו' זמן אכילה במוצאי תעניתם כשהחמה 6.5 מעלות תחת האופק, וכ"ה בלוח 'עתים לבינה' כשהחמה 6.45 מעלות.

ובס' בירור הלכה (תנ' סי' תקס"ב) כ' דאין לסמוך להקל על מש"כ בלוח א"י (של הגרי"מ"ט) דא"צ להמתין יותר מ"ז דקות בשאר תעניות, שהוא בניגוד לדברי השו"ע והאחרונים דצריך

ולמהחמירים בשיעור מיל הוא לכל היותר 18 דקות] מופיעים הג' כוכבים בינונים והוא כבר ודאי לילה, מ"מ למעשה חוששין לשי' המנ"כ, כיון דאין הכוכבים נראים לעינים עד כחצי שעה אחר שקה"ח^ט.

ובכו"כ לגבי מצות מילה דאיתא בשו"ע יו"ד (סי' רס"ב ס"ו) דאפי' נולד בליל שבת אם כבר נראו ג' כוכבים 'בינונים' יש לסמוך עליהם שהוא לילה, (דכדי לקיים מצות מילה בזמנו סמכין על עיקר הדין דהג' כוכבים הם בינונים), וא"כ לשי' הגאונים תינוק שנולד 18 דקות אחר שקה"ח לכו"ע נימול בשבת, ולמעשה המנהג להחמיר עד כחצי שעה אחר שקה"ח, וכמ"ש בספר בין השמשות (להגרימ"ט, עמ' ס"ו) דתינוק שנולד לפני כ"ה דקות אחר שקה"ח דינו כנולד בביה"ש, וכ"ה שם בסוה"ס (עמ' ק"ס) בדברי הגראו"מ בעל אבן האזל, וכן המנהג היום למעשה [עד 25-35 דקות נחשב לנולד ביה"ש]^{פח}.

כוכבים בינונים, ושבחוהו שהופיעו בחיי הגר"ש סלנט ועוד גאונים זי"ע עד שנת תרפ"ט אין זכר כלל לזמני מוצאי תענית, ורק בשנים מאוחרות יותר שלא במקומו, ושיש להמתין עד שהחמה כד מעלות תחת האופק. וכ"כ בלוח דבר בעתו (בהמבוא) דאף שבס' בין השמשות (עמ' ע"ד) כ' דדוקא בת"ב יש להמתין להופעת ג' כוכבים בינונים (זמן 6.5 הנ"ל) משא"כ בשאר התעניות יש להחמיר לאכול כעבור שיעור הילוך ג' רבעי מיל אחר שקה"ח שהוא כד 17 דקות, למרות דבריו לא התפשט המנהג כן, ומבואר בשו"ע ומשנ"ב שבכל התעניות יש להמתין עד שייראו ג' כוכבים בינונים. ועי' בהזמנים בהלכה (פרק ג' ופרק נ"ח) בזה.

מו. בס' מצות נר איש וביתו (סי' י"ח, בשם קו' זמן הדלקת נר חנוכה) כתב דלהדליק נר חנוכה סמוך לצאת הכוכבים שהוא בערך חצי שעה אחר שקה"ח אין לו שום מקור, והעיקר הוא להדליק בשקה"ח ממש, דמה שכתבו הפוסקים (עי' שו"ע סי' תרע"ב ס"א ובאחרונים שם) שיש להדליק בצאה"כ, הוא דוקא לשי' ר"ת, דלדעת ר"ת הא דאיתא בגמ' (שבת כ"א ע"ב) מצותה משתשקע החמה היינו סוף שקיעתה, אבל כיון דלמעשה אין המנהג כדעת ר"ת אלא כדעת הגאונים, א"כ משתשקע החמה היינו נקודת השקיעה, ואז זמן הדלקה, והנהוגים להדליק בצאה"כ כחצי שעה אחר שקה"ח בטעות יסודם, ועושים דלא כמר ודלא כמר. ועי' שם מה שכתב הגר"ש דבליצקי שליט"א בזה.

ובאמת דלהדליק נר חנוכה בצאה"כ הנראה, מקורו קדום (עי' ס' בית דוד [שאלוניקי ת"ק, הל' חנוכה סי' ת"ע] בין איש חי [שנה א' פ' וישב אות ד'] שו"ת ארץ צבי [סי' קכ"א] בשם רבו האבני נזר), ולפ"ד א"ש על נכון, שהרי זהו זמן צאה"כ לדעת המנ"כ, וס"ל שכן הוא אף לדעת ר"ת, וכנ"ל שכן הוא דעת השו"ע והפוסקים, וא"כ כשכתבו השו"ע והפוסקים להדליק נר חנוכה בצאה"כ כוונתם לצאה"כ הנראה, והוא כחצי שעה אחר צאה"כ, ומקרי סוף שקיעה החמה לדעת ר"ת.

[ולפ"ד המשנ"ב (סי' תרע"ב סק"א) יש להדליק כרבע שעה קודם צאה"כ, וכדעת הראשונים דזמן הדלקה הוא בתחילת ביה"ש, ואולי זה הטעם שהדליק החזו"א נר חנוכה כ' דקות אחר שקה"ח (עי' אורחות רבינו סע' ל"ה), שאז תחילת ביה"ש לשי' המנ"כ, ואז זמן הדלקת נר חנוכה לדעת כמה ראשונים (עי' משנ"ב סי' תרע"ב וביה"ל שם ד"ה עם סוף וד"ה לא מאחרים), וכ"כ לבאר בס' פתח האהל (עמ' קנ"ח)]. וע"ע בס' חשמונאי ובניו בקו' בני בינה (סי' ב') ובס' הזמנים בהלכה (פנ"ו ס"ד) בכ"ז.

מח. ועי' בזהבה"ל (פ"נ ס"ח) דדעת החזו"א דדוקא אם נולד עש"ק 35 דקות אחר שקה"ח מליץ אותו בשבת, וכ"ה בס' זכור לדוד (פ"י ס"ד) דולה ומשקה (סי' של"א) שאלת רב (עמ' ס"ו) מנהגי חזו"א (שבס"ס אמרי ישר נזיקין) פאר הדור (ח"ג דף קע"ב) שש"כ (פמ"ו הע' מ"ה).

ובס' שמירת שבת כהלכתה (פמ"ו הע' מ"ה) הביא מהגרשו"א זצ"ל דאם נולד כ"ה דקות אחר שקה"ח נחשב כלילה. ובס' אוצר הברית (ח"ג שער ד' סי' ג') הביא בשמו אם נולד כ"ח דקות אחר

לפעמים אף מקילין בדעת המנ"כ

ולא רק לחומרא חוששין לשי' המנ"כ, אלא אף לקולא מצינו לפעמים שעד חצי שעה אחר שקה"ח דינו כביה"ש, וכשי' המנ"כ, ודלא כפשטות שי' הגאונים, וכמ"ש בס' בין השמשות (לרימ"ט, עמ' ע"ז) דאפשר לשאוב מים שלנו עד 23 דקות אחר שקה"ח, זמן יציאת ג' כוכבים בינונים. ובס' בירור הלכה (ח"ד אור"ח סי' תקכ"ז, עמ' שס"ד) כ' דאפשר לערב עירובי חצרות ועירובי תבשילין עד כחצי שעה אחר שקה"ח. וכן יש מקילין לענין אמירה לעכו"ם. וכן יש עוד דברים שסומכים על שי' המנ"כ ס"ס ז'.

שקה"ח נחשב ללילה. ובשלחן שלמה (סי' של"א אות י') ריש לחשוב כ"ה דקות ביום בינוני ובחורף כ"ב דקות וקיץ כ"ח דקות (והזמן של חורף צ"ב). ובשלחן שלמה (שם) בשם חב"א בשמו שיש להמתין עד 35 דקות.

ובס' בשבות יצחק (שם) הביא בשם הגריש"א שליט"א שאנו רואין בחוש שלאחר ג' רבעי מיל משקה"ח עדיין אינו לילה, ולהכי לענין מילה לתינוק שנולד בליל שבת מלין אותו בשבת רק אם נולד יותר משלושים דקות אחר שקה"ח. וכ"כ בס' מילה כהלכתה (סי' רס"ז אור"ב אות ס"ו) בשמו שבנולד 30-35 דקות אחר שקה"ח נידון כנולד בלילה. ובס' אוצר הברית (ח"ג שער ד' סי' ג') בשמו דאם נולד ל"ב דקות אחר שקה"ח נחשב כנולד בלילה. ונבשבות יצחק כ' שם בשמו דלכן אין להדליק נר חנוכה בתחילת השקיעה, דבכיון דבמציאות לא נראין כוכבים י"ג וחצי דקות אחר השקיעה נראה דזמן השקיעה מאוחר. וכ"כ בקונ' פניני שבע ברכות (ירושלים תשס"ז, עמ' לח) בשמו לגבי מנין שבעת ימי המשתה, דרק אם היה הקידושין חצי שעה או עכ"פ כ"ה דקות אחר שקה"ח אפשר להחשיבו לודאי לילה ולמנות הו' ימים ממחרתו, כיון שאנחנו לא יודעים מתי השקיעה (וכ"ה בס' בירור הלכה [אבה"ע סי' ס"ב] דרק בהיה החופה חצי שעה אחר שקה"ח נחשבים הו' ימים ממחרתו).

ובס' בירור הלכה (תנ"י יו"ד סי' רס"ב) כ' דדעת החזו"א נולד בליל שבת אין למולו בשבת אא"כ נולד 35 דקות אחר שקה"ח, והיינו כשהחמה 7.14 דקות רחוקה מהאופק, ופוסקים אחרים שיעורים אחרים בזה, ובפחות מ-6.45 מעלות אסור למול בשבת, עי"ש אריכות בזה.

ובס' ישראל והזמנים (סוף ח"ב) הביא מכתבו של הגר"ש דבליצקי שליט"א דתינוק שנולד בע"ש משקה"ח עד חצי שעה מלין ביום א', ומה שיש מקילין גם לפני החצי שעה, לא ניחא דעתי כלל מזה, ולא הייתי משתתף בברית בזה.

מ"ס. באורחות רבינו (ח"ג עמ' רכ"ח) דהחזו"א צירף לפעמים את שי' ר"ת ונאמר דבוורשה וקראקא עשו מלאכה בער"ש כשי' ר"ת. ופשוט דכוונתו לשי' המנ"כ בדעת ר"ת, שהרי לא חשש כלל לע"ב דקות אפי' לגבי דאורייתא, וא"כ איך צירוף שי' זו להקל, אלא ודאי הכוונה לשי' המנ"כ.

ובס' הליכות שלמה (פט"ו סי"ב) בשם הגרש"א זצ"ל דבמוצ"ש שחל בו ת"ב חייב לחלוץ המנעלים מיד לאחר ביה"ש, ולכן הורה להפשיט בגדי שבת ולחלוץ המנעלים חצי שעה אחר שקה"ח.

ובס' פניני חנוכה (עמ' פ"ו) בשם הגריש"א שליט"א דבמקום ביטול תורה אפשר להדליק נר חנוכה תוך שעה משקה"ח, די"א דזמן הדלקת נר חנוכה הוא בצאה"כ, ואפשר לסמוך דזמן צאה"כ הוא חצי שעה לאחר שקה"ח, א"כ הוא עדיין תוך חצי שעה לצאה"כ. וכענין בס' שבות יצחק (עמ' ע"ה) בשמו דבמוצ"ש ידליק נר חנוכה כחמשים וחמש דקות לאחר שקה"ח, דזמן צאה"כ נראה שהוא כשלושים דקות אחר שקה"ח, וא"כ סוף זמן הדלקה הוא כשעה לאחר שקה"ח.

בס' בירור הלכה (קמא סי' י"ח) כ' דעד עשר דקות אחר שקיעה לא נקרא ודאי ביה"ש, אלא ספק ביה"ש, ויכול לברך על ציצית. ועי"ש (תנ"י סי' רצ"ט עמ' קכ"ה) בזה לענין אכילת של"ש אחר שקה"ח. ועי"ש בעוד מקומות.

בא"י מחמירים מאד בשי' הגאונים

אך בדרך כלל חוששין מאד פעה"ק ירושלים לשי' הגאונים שביה"ש מתחיל מיד בשקה"ח אפי' לגבי דינים דרבנן, וכן אין מתפללים תפילת מנחה אחר שקה"ח, וכמ"ש במשנ"ב (סי' רל"ג סק"ד) דלכתחילה צריך לזוהר להתפלל קודם שקה"ח^ט, וגם אצל הרבה חסידים מקפידים ע"ז^{יב}. וכ"ש לגבי דיני דאורייתא דמחמירים בהחלט כדעת הגאונים. וק"ו ב"ב של ק"ו לגבי שבת דאיתא בגמ' (שבת לה:): ובשו"ע (או"ח סי' רס"א ס"ג) דמי שאינו בקי יש להדליק בעוד שהשמש בראש האילנות^{יג}, וגם צריך להוסיף מחול על הקודש (שם ס"ב). [והמנהג פעה"ק שזמן הדלקת נר שבת הוא 40 דקות קודם שקה"ח, ראה לקמן (מאמר ב') בזה באורך].

נ. אמנם עי' באחרונים כמה דרכים שגם לשי' הגאונים דביה"ש מתחיל משקה"ח, מ"מ צאה"כ הוא כחצי שעה אחר שקה"ח, די"ל דשי' רבי יוסי מופלג הרבה משי' ר' יהודה, ורק לר' יוסי תלוי בכוכבים משא"כ לר' יהודה בהכסף שהוא ג' רבעי מיל אחר שקה"ח, [עי' בס' אור היום (סי' ג') ס' ביה"ש (לרימ"ט, עמ' כ"ח כ"ט) וזמבה"ל (פ"א הע' 69) ובשאר אחרונים בזה], ולפי"ז גם לשי' הגאונים ביה"ש נמשך כחצי שעה אחר שקה"ח, היינו דלשי' הגאונים ביה"ש מתחיל מיד בשקה"ח אלא שנמשך יותר מג' רבעי מיל עד כחצי שעה אחר קשה"ח, משא"כ לשי' המנ"כ ביה"ש מתחיל מכרבע שעה אחר שקה"ח ונמשך כשיעור ג' רבעי מיל].

נא. המשנ"ב (שם) כ' דמוטב להתפלל בזמנה קודם שקה"ח ביחידות מלהתפלל אח"כ בציבור. ובס' קנה וקנמון (שם אות י"א) הביא דברי המשנ"ב, וכ' דנכון בזה דעת המשנה ברורה דלא ימתין על הציבור אלא יתפלל ביחידות קודם שקה"ח. וכן הוא בשו"ת לבושי מרדכי (תל' סי' רל"א). ובס' זכור לאברהם (עמ' רס"ט) הביא שכן נהג כ"ק אדמו"ר מתולדות אהרן זצ"ל.

[וכ' שם המשנ"ב דבריעבד יוכל לסמוך על דעת המקילים להתפלל אחר שקיעה עד רבע שעה קודם צאה"כ. ובשעה"צ שם כ' דאף לדעת הגאונים בשעה"ד סומכין על דעת רבי יוסי עי"ש. אמנם דעת החזו"א (דינים והנהגות פ"ה ס"ד, זכור לדוד פ"י ס"א) שאף בדיעבד אין להתפלל מנחה אחר שקה"ח, וכנ' שהוא משום די"א דאף לשי' ר"ת אין להתפלל אחר שקיעה משום דדם נפסל בשקה"ח, ואכמ"ל].

נב. עי' בס' שלחן רבותינו (סי' רל"ג) שכ"ק אדמו"ר מהר"א מבעלז זצ"ל הקפיד להתפלל מנחה קודם שקיה"ח, והורה כן לאחרים. וכ"ה בשו"ת אגורה באהלך (או"ח סי' ל') שהיה משבח הענין של תפלת מנחה בעוד יום לפני השקיעה, ואמר "מנחה דארף מען דאווענען פריה". ועי' בס' זכור לאברהם (עמ' רס"ט) שכ"ק אדמו"ר מתולדות אהרן זצ"ל היה זהיר מאד להתפלל מנחה לפני שקה"ח, והקפיד ע"ז מאד עד כדי כך שהיה כמה פעמים כשהיה בדרך שנאנס ולא היה לו מנין עמד להתפלל מנחה ביחידות, [ועי"ש שגם בחו"ל הקפיד ע"ז והורה כן לתלמידיו]. וכן נוהגים הרבה חסידים פעה"ק.

נג. וגם לשי' ר"ת והמנ"כ כתבו כמה אחרונים דיש להדליק נר שבת קודם שקה"ח עפ"ד הגמ' והשו"ע הנ"ל, וכן היה המנהג בהרבה מקומות, ראה לקמו.

פרק ה'

המחמירים בפשטות שי' ר"ת ס"ל כשי' המנ"כ

רבותינו לבית בעלו צאנו שינאווא המתינו במוצ"ש ע"ב דקות

והנה אף דמנהג רוב תפוצת ישראל היה כדעת המנחת כהן וכמשנ"ת, מ"מ בהרבה מקומות נהגו להחמיר ולחשוב זמן צאה"כ 72 דקות בשוה אחר שקה"ת, כמו שציין הכותב מקורות לזה במאמרו (פ"ג הע' י"ב), וכפשטות דעת ר"ת והשו"ע דצאה"כ הוא ד' מילין אחר שקה"ת.

וכן המנהג בחצרות החסידים, והצדיקים לבית בעלו צאנו שינאווא החמירו מאד בזה, וכמ"ש הגה"ק משינאווא בדברי יחזקאל (שו"ת סי' י"ד) וכל הסרים למשמעתי אין מדליקין נר במוצ"ש עד יותר משעה ורבע אחר שקה"ת, כי כן קבלתי מכבוד אדמו"ר הרב הק' מבעלו דאין אנו בקיאים בכוכבים איזה גדולים ואיזה קטנים בשמחון ברקיע, רק דהילך החמה בחלוני רקיע עד סוף השקיעה הוא ה' רבע שעה, וכ"כ הגה"צ רמ"י מספריוצב זצ"ל (שנדפס בסו"ס חי' רמ"ל) לקיים דברי קבלתי מבית מרן חו"ו הגה"צ בעל דברי חיים מצאנו זצלה"ה ואחריו מפי חותני הגה"צ מגארליץ זצלה"ה שהגיד כזאת בשם מורו הצדיק המפורסם מהר"ש מבעלזא זקוצלה"ה, שאין להקל בשיעור ע"ב מינוט באפוקי יומא בשום צד. והרה"ק מקאלשיץ זצ"ל פירסם קונ' שלם בשם בין השמשות - נהר פרת (קראקא תרפ"ז) דדעת רוב פוסקים כשי' ר"ת. ובקונ' מאיר נתיב שעל נתיב מצותיך (סידור כתר נהורא תרפ"ט) ובמדינת פולין שמנהגנו וכבר קבלנו עלינו מאבות הראשונים לחשוב תמיד בשוה שעה וחומש שעה במוצ"ש בין בקיץ ובין בחורף כפי חשבון יושבי קו המשוה. וכן נוהגים כל ממשיכי דרכם.

ובארה"ב מחמירים מאד בזה, ובהלוחות הנפוצים שם לא נזכר כלל זמן אחר לצאה"כ רק הזמן של ע"ב דקות, וכן החליטו הרבנים מנהגי העדה בראשות כ"ק אדמו"ר מסאטמר זצ"ל באסיפה שהתקיימה בניסן שנת תשי"ד, והדפיסו אז קול קורא (צילום הקו"ק בס' הזמנים בהלכה עמ' תע"ה) שבו חתמו 47 מרבני ואדמו"רי ניו יארק"י, ובו כתוב "אחר שנשאו ונתנו בדבר בפלפול הלכה באו לידי מסקנא בהחלטה גמורה ופסק הלכה ע"פ חו"ד עפ"י דתוה"ק אשר וכו' זמן היתר מלאכה במוצ"ש היא 72 מזמן השקיעה"י, וכן המנהג בארה"ב גם אצל בני ליטא ע"פ הוראת הגאון רבי אהרן קומלר זצ"ל"י.

גד. ובין החותמים היו כ"ק אדמו"ר מהר"ש מבאבוב זצ"ל והגה"צ מהר"י שטייף אב"ד דקע"י וויען והגה"צ אבד"ק צעהלים והגה"צ אבד"ק פאפא זצ"ל.

נה. ושמעתי מבאי ביתו של הגה"צ רבי עזריאל יהודה לעבאוויטש זצ"ל אבד"ק האדהאז וואח"כ גאב"ד דקע"י וויען בעיר נ"י שלא חתם על הקו"ק שי"ל בארה"ב שבו כתוב דזמן היתר מלאכה במוצ"ש היא ע"ב מינוט מזמן השקיעה, וכשנתבקש מכ"ק אדמו"ר מסאטמר זצ"ל לחתום על הקו"ק, ענה לו א"א לי לחתום שמו"ר ממאד בעל לבושי מרדכי היה מחלל שבת (עי' בשו"ת לבו"מ שהובא לעיל דס"ל כדעת המנ"כ).

גדולי עולם המתינו ע"ב דקות כשי' ר"ת וכן ראוי להחמיר

וגם בהמקומות שנהגו כדעת המנ"כ היו גדולים שחששו לפשטות שי' ר"ת והשו"ע, וכן מכואר בדברי המשנ"ב (סי' רס"א ביה"ל ד"ה שהוא וסי' דל"ה סק"ד) דנכון לכתחילה לצאת דעת ר"ת וכל הני רבוותא המחזיקים בשיטתו שלא לעשות מלאכה במוצ"ש עד שיושלם השיעור דד' מילין שהוא עכ"פ שיעור שעה וחומש.

וגם פעיה"ק אף שהמנהג כדעת הגאונים מצינו גדולי ירושלים שהחמירו להמתין ע"ב דקות כשי' ר"ת, ומהם הגאון מהר"א שאג זצ"ל (סי' אורות וזמנים עמוד כ"ז) ^י הגאון מהרי"ל דיסקין זצ"ל (סי' ביה"ש עמ' ס"ה) הגאון מהרי"ח זוננפלד זצ"ל (סי' עמודא דנהורא) הגאון מהר"ש אלפנדרי זצ"ל (סי' מסעות ירושלים) והגאון ר"ד בהר"ן זצ"ל (סי' דברי חנוך) ^נ.

וראוי לכל בני תורה ומדקדקי הלכה להחמיר בזה, וכמ"ש הגאון ראז"מ זצ"ל (בעל אבן האזל) בהסכמתו לספר אורות חיים "ומעתה ראוי ונכון להתנהג כן [כשי' ר"ת] למעשה ובפרט שהוא ענין ספיקא דאורייתא דאזלינן לחומרא בכל מקום", וכן החמירו בזה גדולי דורינו, וכידוע שכן החמירו הגרי"ז מבריסק והגאון בעל קהילות יעקב (אורחות רבינו ח"א אות קי"א) והגרשו"א זצ"ל (הליכות שלמה חנוכה) וכן נוהג הגריש"א שליט"א (עי' סי' הלכות חג בחג דיני יו"כ). ובשו"ת יביע אומר (ח"ב או"ח סי' כ"א) כ' שהיא חובה קדושה לכל ירא וחרד לחוש לשי' ר"ת ^נ.

נו. אמנם גם בארה"ב היו רבנים דס"ל דעיקר הדין דצאה"כ כפי האופק, כמו הגאונים רבי משה פיינשטיין (עי' שו"ת אג"מ או"ח ח"ד סי' ס"ב) רבי מיכאל רוב וויסמנדל (עי' איש חמודות עמ' ת"א שלעת הצורך ודחק גדול הקיל לעשות מלאכה כשרואים ג' כוכבים קטנים) רבי יוסף אליהו הענקין (עי' הזבחה"ל עמ' תקל"ב) רבי חיים ביק ובנו רבי משה (כידוע דהם בעצמם לא חשו לשיעור ע"ב דקות) רבי דוד קליין (בעמח"ס בית ארזים), וכן האדמו"רים מסטאלין באיאן קאפישניץ וויזניץ זצ"ל ועוד, ועי"ש בס' הזבחה"ל (פמ"ו הע' 93-94) בזה.

נו. וע"ע בקובץ שערי ציון (מובא בקובץ באו"י גליץ ס"ט עמ' קי"ב) שב' הגר"ש אויערבך שליט"א, שמעתי מנכדי הגאון ר"א שאג ז"ל שבתחילת בואו לעיה"ק ירושלים היה מרעיש על מה שלא חוששים לדעת ר"ת, ואח"כ לא נשמע קולו, וכאשר נשאל השיב, שע"י שרואה כל לילה ולילה מציאת הדברים הוכרע אצלו שכן האמת כהגאונים והגר"א.

(ואולי הכוונה שבחור"ל היה נוהג כדעת המנ"כ, וכדעת רבו החת"ס ותלמידיו, ולדעתם כוונת חז"ל בשיעור ד' מיל הוא דוקא בא"י, אבל בשאר ארצות שמופיעים שם כוכבים קודם שיעור ד' מיל הוי לילה בראיית הכוכבים, וכמ"ש המנ"כ, וע"כ כשבא לא"י היה מרעיש על מה שלא חוששים לדעת ר"ת, שהרי בא"י הוא המקום שעליה דברו חז"ל שצאה"כ הוא ד' מיל אחר ששקה"ח, אבל אח"כ הרגיש מציאת הדברים שאף בא"י הכוכבים מופיעים הרבה זמן קודם שיעור ד' מיל [וכמו שנתקשו בזה האחרונים לדעת המנ"כ], ע"כ הוכרע אצלו שא"צ להמתין ד' מיל אף בא"י, ואכמ"ל).

נח. ויש שבמוצ"ש חנוכה הדליקו נרות קודם ע"ב דקות, כדי לקיים מצות נ"ח בתיקונה.

נח. ויש לדמות ד"ז למש"כ רבינו הרא"ש בפירושו למס' כלים (פ"י מ"א) ונשנית משנה זאת אחר שהודו ב"ה לב"ש שהלכה כב"ש, וזה מוסר גדול שמן הראוי לכל אדם להחמיר אע"פ שהיה האמת להפך. והיינו דאף שבאמת הלכה כב"ה, מ"מ מתורת חומרה הודו לב"ש שיש להחמיר לעשות כב"ש (עי"ש בהגהות בית שאול להשו"מ). וא"כ מכש"כ לענין זמן צאה"כ דלא נפסקה ההלכה,

גם המחמירים להמתין ע"ב דקות ס"ל כשי' המנ"כ

ופשוט שגם המחמירים להמתין ע"ב דקות ודאי לא הקילו נגד דעת המנ"כ כשרואין כוכבים במציאות הוי לילה, וכדעת כל האחרונים הנ"ל, שכן הוא עיקר הדין, אלא שהחמירו להמתין אחרי צאה"כ הנראה עד שיעור 72 דקות ס"א.

והכותב (פ"ה הע' א', ממכתב הנ"ל) הביא שם כן בשם הרה"ק מהרי"ד מבעלז זצ"ל דאע"ג דס"ל כדעת ר"ת דצאה"כ שעה וי"ב דקות אחר שקה"ת, מ"מ תינוק שנולד חצי שעה אחר שקה"ת ונראית חשכת לילה הוי כנולד בבית"ש שחוששין לדעת המנ"כ.

ומדברי הרבה ראשונים נ' כשי' ר"ת, וכן הוא פשוט דברי השו"ע בסי' רס"א, ע"כ ודאי שיש החמיר בזה. ועי' מש"כ החיד"א בספרו לב דוד (פרק ל') כל מעשיו ידקדק שיהיו אליבא דהלכתא ולצאת ידי חובת כולי עלמא, בשגם כל ימי חלדו כל פניות שהוא פונה יהיו לצד ימין, ולא יתפוס קולות. ובספר פלא יועץ (ערך חסידות) אוהבי ה' באמת יאמרו מי יתן מותינו לעשות נחת רוח ליצרנו וכו' ובמילי דתלוי בפלוגתא אף דפשטה הוראה ונהוג עלמא כדברי המיקל, ראוי ונכון ליראי ה' ואוהבי שמו לצאת ידי ספק ולצאת ידי כל הדעות.

ובפרט לבני תורה המדקדים בכל המצות בחומרות והידורים, וידוע מה שהביא החיד"א בשם הגדולים (מערכת ד' אות י"ד) מספר לקט הקמח (או"ח דף נ"א) שהגאון רבי דוד גרשון זצ"ל היה נזהר מלהדליק הפיפ"א של טובק"ו מנר של חלב, מחמת כי ראה בחלומו שהיו עונשים אותו, ושאל על מה, וענו לו כי אכל חלב, וחזר לומר שיודיעו כיצד אכל חלב, ואמרו לו לפי שהיה מדליק עשב הפיפ"א משלהבת הנר של חלב והיה נחשב לו כאלו אכל חלב. והוסיף ע"ז החיד"א וכתב ובעל נפש תסמר שערות בשרו, כי בדבר שהרב הנוכח נ"ל ע"פ הדין היתר גמור, היו עונשין אותו כאוכל חלב, ובוודאי הטעם הוא כמש"ל וכו', ולכן ת"ח צריכים לזהר ביותר ולפרוש מספק איסור, משום שהמון העם לומדים מהם ומקילים יותר וכו', וכבר העיד בנו הרה"ק בראשית חכמה (שער היראה ספי"א) שבאה אליו נפש מאותו עולם ובכלל אשר סיפרה לו אמרה כי בשמים מדקדים מאד יותר מאשר יחשוב האדם בדעתו וכו'.

ס. ומדברי הכותב נ' שס"ל דמעיקר הדין צאה"כ הוי ע"ב דקות, אלא שיש להחמיר כדעת המנ"כ. כלפי ליאי, דעיקר הדין כהמנ"כ דצאה"כ כשרואין כוכבים במציאות, אלא שיש מחמירים עד ע"ב דקות אחר שקה"ת.

פא. ויש מקום לומר דלכן נהגו להחמיר להמתין 72 דקות, דבמדינתם זמן צאה"כ בימי הקיץ הוא סמוך ל72 דקות, עי' בס' הזמנים בהלכה (פל"ד הע' א') דבקו הרוחב נ' מעלות לצד צפון בשיא הקיץ צאה"כ של ח' וחצי מעלות תחת האופק הוא ע"ב דקות אחר שקה"ת, [ועי'ש (עמ' תנ"א) בלוח של לבוב תרפ"ט שרק בימי הקיץ זמן צאה"כ 72 דקות אחר שקה"ת, ובשאר ימות השנה הזמן פחות מזה], ולכן החמירו כל השנה להמתין עד 72 דקות משום לא פלוג. וכ"כ בס' בירור הלכה (תנ" ס' רצ"ג) לבאר המנהג של ע"ב דקות, שבאמצע קיץ בפולין ע"ב מינוט הוא 8.08 מעלות, וזה גם השיעור של המנ"כ, (ושיעור שעה שנהגו בקצת מקומות באונגארן, ושיעור 40 מינוט שנהגו בא"י), וחשבו דאז יש ג' כוכבים קטנים רצופים שצריך למוצ"ש, והחמירו כל השנה על אותו זמן, משום לא פלוג.

ועוד הרי תראה שאותם שחשבו צאה"כ הנראה ע"פ חשבון המעלות וכדומה שגו מאד מאד בזמניהם והרבה פעמים טעו ר"ל והקדימו זמן יציאת השבת, וכמו שהאריך בס' בירור הלכה (תנ" ס' רצ"ג ק' שגת מנהגים), ועל כן כדי שלא יהא כ"א חוזה בכוכבים ומחשב חשבונות שפיר נהגו להמתין בכל השנה שיעור שזה שהוא תמיד ודאי אחר צאת ג' כוכבים קטנים, שלא לבוא לידי טעות. ועי' לקמן בזה לענין דעת אדמור"י בעלז.

וכ"ה בס' בין השמשות (לבוב תרס"ז, לר"ז גרסטל אבד"ק יאריטשוב) כ"ב שב' (דף יב-יג) דלענין יציאת שבת ותענית יש להחמיר שיעור ד' מיל שעה וחומש, וכ' שכן משמע בגמ' לחשוב תמיד ד' מילין, וכן יש לנו בקבלה מאבותינו הקדושים, וכן שמעתי מדודי הרה"צ והקדוש ממאשצ'יסק וצללה"ה ששמע כן מהרה"צ והקדוש וכו' מחר"ש מבעלז' וצל"ל^כ, ומ"מ כ' שם להחמיר דצאה"כ הוא כשנראים ג' כוכבים בינונים והוא בעת אשר תתרחק השמש ח' מעלות^כ. וכן הוא בס' תולדות שמואל דלענין זמן מוצאי שבת כ' (ח"א הקדמה ר' עמ' כ"ט ול"ד) דשיעור ד' מיל הם לכה"פ 72 מינוט וצריך לזוהר מאד ולדקדק הרבה בספק איסור סקילה חלילה^כ, ומ"מ כ' (סוף ח"ב עמ' ק"ה) שאין לתפוס השיעור של ע"ב מינוט רק לחומרא, אבל לקולא ודאי אין לתפוס רק השיעור של ג' כוכבים, וכל שנראה ג' כוכבים ה"ז לילה גמור לחומרא עכ"פ.

ועל כרחק שכן הוא, שהרי ההמון עם בגלציה נהגו כדעת המנ"כ, וכמבואר בדברי גדולי המדינה ובלוחות הנדפסים שם, וא"כ הכי אפשר שהחסידים הקילו נגד ההמון, ובשעה שלהמון עם היה לילה גמור היה אצלם יום גמור, הלא ידוע שדרך החסידים להחמיר ולדקדק בכל דבר יותר מההמון עם, וכמ"ש בשו"ת השיב משה (או"ח סי' ד') דהחסידים קיימו וקבלו עליהם לברוח מצ"ט שערי היתר כדי שלא יפגעו בשער אחד ממאה של איסור ח"ו^כ.

כב. הרה"ג רבי זאב וואלף גרסטל אבד"ק יאריטשוב היה נכד רבי מרדכי גרסטל גיסו של הרה"ק מחר"ש מקאמינקא, ערך הרבה לוחות לערי גליציה. ראה אודותיו בקובץ צפונות (גליון ד' עמ' פ"ז) ובס' מאורי גאליציה (ח"א עמ' 761).

כג. ובלוח שהדפיס (מובא בס' שלחן רבותינו סי' רצ"ב הע' שפ"ו) כ' והבאתי בספרי הרבה ראיות מזוהר גמרא ומדרשים שהצדק עם הרב הצדיק הקדוש רב שר שלום זצוק"ל אבד"ק בעלז' שהיה מיודעי בינה לעתים וחכם גדול. ועי' בשו"ת תפארת אדם (ח"ב סי' ט', מובא בשלחן רבותינו סי' רל"ג) בשם הרה"ק בעל דברי יחזקאל משינאווא זצ"ל, שהתוס' כתבו דאין אנו בקיאין בזמן צאת הכוכבים, אמנם הרה"ק השר שלום מבעלזא זי"ע הוא היה בקי בזה הזמן.

כד. וכ' שם (י"ג ע"ב) אמנם לענין למול ילד הנולד בביה"ש יש לחשוב צאה"כ כשהחמה ירדה ח' מעלות תחת האופק אז נראה ג' כוכבים בינונים. מסתימת דבריו נ' קצת דכוונתו אף בגולד בליל שבת הוי כנולד בשבת ולא כנולד בביה"ש (וכמו שמבואר בשו"ע דלענין מצות מילה בזמנה א"צ להחמיר לכוכבים קטנים, ה"ה שא"צ להחמיר עד ע"ב דקות). וכ"מ בבירור הלכה (תנ' יו"ד סי' רס"ב עמ' מ"ח) בדעתו, וצע"ע.

כה. וכ' שם שקשה מאד לעמוד על זמן צאה"כ, ובעיני ראיתי כמה פעמים בימי הקיץ שמושך שיעור ביה"ש שיעור שעה ומחצה עד שיראו כוכבים כראוי באופן שיצא הספק מלבנו לכל הרעות, וע"כ מוטל על החכם המוציא לאור זמן הדלקת הנרות לזוהר מאד להוסיף באמצע הקיץ בימים ארוכים עד תשעים מינוט. ודבריו צ"ב, שהוא נגד המציאות, דבמדינתו אף ביום הארוך ביותר בימי הקיץ נראין כוכבים קודם ע"ב דקות, וע"ב דקות אחר שקה"ח השמש כבר יותר מ' מעלות תחת האופק, ואין ספק שאז כבר נראין כוכבים כראוי (עי' הזבה"ל עמ' תקל"ב).

כו. וכמ"ש באגרא רכלה (פ' קרח ד"ה ויקח) שחסידות פי' לפנים משורת הדין, דהחסיד המתגעגע לעבודת השם בראותו שהעבודה הזו היא רצון השי"ת מדקדק בה יותר מן הדין המפורש בתורה. וכ"כ הדברי חיים במכתב (מובא בס' פי צדיק עמ' ע') כי ברצות ה' לזכות לעמו וראה בגודל הלחץ

דעת הגה"ק משינאווא זי"ע

וגם דעת הגה"ק משינאווא זצ"ל ג' שהוא כשי' המנחת כהן, שבס' אבן שלמה (על הראב"ן ס"ב, וכ"ה בשו"ת אבן שלמה תנ' סי' כ"ו, וקצה המטה סי' ת"ד סקט"ו, והובא בדברי יחזקאל החדש עמ' שני"ו) כ' שהגה"ק משינאווא זצ"ל הורה רג' כוכבים רצופים היינו אם רואין בחד ראייה בפעם אחת הג' כוכבים וא"צ להביט אנה ואנה. הרי דס"ל דעיקר צאה"כ הוא כשרואין כוכבים במציאות.

וכן מבואר ממש"כ בשו"ת דברי יציב (סי' קט"ז אות א', מובא בישראל והזמנים עמ' תת"ה) שמעת' מהגה"ק אבד"ק נאסויד זצ"ל דהוה מרגלא בפומיה של דו"ז הגה"ק משינאווא זי"ע שחושש שרוב העולם נכשלים בעשיית מלאכה במוצ"ש קודם זמן דהכסוף. והכוונה דהעולם ממתנינים עד שרואין ג' כוכבים ואז עושים מלאכה במוצ"ש, וע"ז התריע הגה"ק משינאווא דלא סגי ביציאת כוכבים קודם שהכסוף, וכמ"ש המשנ"ב (סי' רצ"ג ביה"ל ד"ה שיראו) משמע בגמ' (שבת ל"ה) דכל זמן שלא נסתלק האדמויות מן כל כפת הרקיע באותו צד ששקעה החמה אין לסמוך על הכוכבים, וכ"כ בבאור הגר"א (ע"י יו"ד סי' רס"ב סק"ט) ע"י"ש, [ועי' בשו"ת משפטיך ליעקב (סי' י"ח) שהביא דברי המשנ"ב, וכ' הראיתי כמה פעמים לאנשים שלאחר שרואין ג' כוכבים אפי' קטנים בעינינו מ"מ עוד נראה אדמויות ברקיע לצד השקיעה, וע"כ דהא דאיתא בשו"ע סי' רצ"ג דסימן לילה ג' כוכבים קטנים היינו אם רואין בבירור שכבר הכסוף הרקיע] י". הרי דס"ל דזמן מוצ"ש תלוי במציאות של כוכבים והכסוף, ולא בזמן שוה של ע"ב דקות אחר שקה"ח.

ועול הגלות שלח לנו עבדיו הקדושים וכו' כמו האר"י ז"ל הבעש"ט ז"ל, עכ"פ כולם הודו והזהירו לרבים מבלי עבור על פשיטות התורה הק' המבואר בשלחן ערוך וכו', ואדרבה היה דרכיהם ביתר גדרים וסייגים ויראתם היה אין לשער וכו'.

פו. וכ' שם שכ"מ בשו"ע יו"ד סי' רס"ב ס"ה דאם הרקיע מזהיר כעין אור של יום אפי' כוכבים קטנים לא מהני והוי ספק לילה, וכמ"ש שם הפר"ח לבאר דברי השו"ע. ודברי הפר"ח מובא ברעק"א (שם), וכ"ה בחכמ"א (כלל קמ"ט ס"ח) ודה"ח (הלכות מילה).

והנה לדעת הסוברים דצאה"כ בא"י הוא ע"ב דקות אחר שקה"ח, והוא כשירדה החמה ט"ז או י"ח מעלות תחת האופק ונראין הכוכבים בצד המערב, אז הכסוף פי' שטיהר הרקיע מן האור והחשיך לגמרי, וכמבואר בשו"ת מהרי"פ (סי' מ"ז), אבל לדעת המנ"כ דצאה"כ כשרואין ג' כוכבים באיזה מקום שהוא, אז הכסוף פי' שנסתלק האדמויות ונתמעט האור, וכמ"ש בעל הגנוז"ר בשו"ת מהרי"פ (סי' מ"ו) דהכסוף אינו כשיעבור אור בהיקות השמש לגמרי מן העולם, אלא שמתמעט האור ממה שהיה קודם השקיעה. וכ"כ במשנ"ב (סי' רצ"ג ביה"ל ד"ה שיראו) דהכסוף פי' כאשר נסתלק האדמויות ונוטה ללבן, מלשון הכסוף פניו, דאף שרש"י שם פי' דהוא השחיר, לאו דוקא השחיר ממש, דזה נמשך זמן רב מאד, אלא כל שנסתלק האדמויות הוא בכלל השחיר, וכ"מ מדברי הרשב"א והמאירי והערוך והגר"א, ע"י"ש. וכ"ה בשו"ת ויען יוסף (סי' ק"ג בהגה ד"ה והנה) דפשטות משמעות הש"ס דקאמר כל זמן שפני המזרח מאדימין וע"ז קאמר הכסוף העליון והתחתון היינו שנסתלק האדמויות, אבל שיסתלק גם הברקת האור המתראה במערב בתחלת הלילה זה נמשך הרבה אף אחר שיעור ד' מילין מהשקיעה, ובפרט בקיץ.

וּלְפָנָיו צ"ל דמש"כ בסו"ס דברי יחזקאל הנ"ל וכל הספרים למשמעתי אין מדליקין גר במוצ"ש עד יותר משעה ורבע אחר שקה"ח, כי כן קבלתי מכבוד אדמו"ר הרב חק' מבעלז דאין אנו בקיאים בכוכבים איזה גדולים ואיזה קטנים בשטחן ברקיע, רק דהילך החמה בחלוני רקיע עד סוף השקיעה הוא ה' רבע שעה. היינו דלחומרא הורה לכל הספרים למשמעתו שלא לעשות מלאכה עד שעה ורבע אחר שקה"ח ע"פ הוראות רבו הרה"ק מבעלז זי"ע, אבל עיקר הדין הוא כשי' המנ"כ דכשרואין ג' כוכבים בינונים והכסיף הרקיע הוא צאה"כ וכמנהג העולם, ולכן במוצ"ש דלא סגי בג' כוכבים בינונים אלא צריך ג' כוכבים קטנים רצופים, הורה הדברי יחזקאל גדר של רצופים מהו, כדי לידע מתי זמן מוצ"ש מעיקר הדין, [וע"כ דהוראה זו של רצופים הוא לידע מתי זמן צאה"כ אף לקולא, שהרי לחומרא א"צ כוכבים רצופים, דבצאת ג' כוכבים מפוזרים הוי צאה"כ].

וכן מוכח ממה שכתב שכן קיבל מרבו הרה"ק מבעלז, ולא כתב שכן פשטות דעת הר"ת והשו"ע והפוסקים, אלא ודאי דעיקר הדין כדעת המנ"כ דבראית ג' כוכבים הוי לילה אף קודם שעה וחומש אף לר"ת והשו"ע, ורק דקיבל מרבו הרה"ק מבעלז להחמיר עד שעה וחומש אחר שקה"ח, וכן הורה לכל הספרים למשמעתו.^{ס"ח}

דעת רבינו הדברי חיים זי"ע

מרגלא בפומא דאינשי שומן של ע"כ דקות בשוה נתייסד בגליציה ע"פ הוראת הדברי חיים, וכ"ה בספר ישראל והזמנים (עמ' תתכ"ו) ובספר הזמנים בהלכה (עמ' 18), ובהזמנים בהלכה (עמ' תכ"א) הביא בקשה ואזהרה מכ"ק אדמו"ר מצאנז-קלוזענבורג זצ"ל לעיר קרית צאנז נתניה בארה"ק, וכו' כתב דדעת הגה"ק בעל דברי חיים מצאנז ובניו הגה"ק משינאווא ונארליץ להחמיר כדעת ר"ת להמתין ע"כ דקות אחר שקה"ח, וכתב דאתרא הדין 'קרית צאנז' שמה מעיד עליה שנבנית ונתיסדה להמשיך אחר פסקיו ומנהגיו של הדברי חיים מצאנז, והוה אתרא דמר, ע"כ מזהיר התושבים והאורחים שיזהרו להחזיק בשי' ר"ת.

אמנם עדיין לא מצאתי שום מקור דדעת הגה"ק מצאנז כפשטות שי' ר"ת דצאה"כ ע"כ דקות אחר שקה"ח, וגם בניו הצדיקים משינאווא ונארליץ לא העידו כן בשם אביהם רק בשם הגה"ק מהר"ש מבעלז זצ"ל, והמקור שהביא כ"ק אדמו"ר מצאנז-קלוזענבורג זצ"ל שם הוא מדברי הגה"צ רמ"י מספרדיוזב זצ"ל הנ"ל שכ' "לקיים דברי קבלתי מבית מרן חו"ז הגה"צ בעל דברי חיים מצאנז זצלה"ה ואחריו מפי חותני הגה"צ מנארליץ זצלה"ה שהגיד כזאת בשם מורו הצדיק המפורסם מהר"ש מבעלזא". הרי מבואר בהדיא בדבריו דלא שמע בזה כלום מהדברי חיים, רק מפי חותנו הרה"ק מנארליץ בשם הרה"ק מבעלז, ואם דעת הדברי חיים כן בהחלט, למה לא הגידו בניו הצדיקים

ס"ח. ומש"כ בס' ישראל והזמנים (עמ' תשי"ג) בשם כ"ק אדמו"ר מהר"י מפשעוורסק זצ"ל שהגה"ק משינאווא היה מורה ובא דתינוק שנולד אחר שקה"ח חשוב כנולד ביום. פשוט דהכוונה כנולד קודם צאה"כ של המנ"כ, שהרי כשרואין כוכבים הורה הגה"ק משינאווא דהוי לילה מעיקר הדין.

משינאווא וגארליץ כן בשם אביהם הדברי חיים, אלא פשוט דזה היה דעת הרה"ק מבעלז, ואם נהגו כן בבית הד"ח, היה מחמת שכן דעת הרה"ק מבעלז, ולא משום דזהו שי' ר"ת והשו"ע. [וגם הכותב לא הביא שום מקור שכן דעת הד"ח].

וד"ץ מבואר ג"כ ממה שהאריך הכותב דאף בגליציה נהגו לחשוב עלה"ש כפי האופק, ושכן נהג הדברי חיים כמבואר בהקד"ק עלה לתרופה ובדרכי חיים, וא"כ כמו שם"ל בבוקר דכשמאיר הרקיע במציאות הוי יום, א"כ ה"ה בצאה"כ כשנראין הכוכבים במציאות הוי לילה. וכ"מ ממש"כ בדרכי חיים שם דפ"א אמר "לכבוד שבת נסמך על הרה"ק מבעלז שעד שעה ורבע קודם נה"ח הוי לילה", הרי דדבר זה ששיעור ד' מיל הוא ע"ב דקות בשוה הוא דעת הרה"ק מבעלז, ולא פשטות דברי השו"ע והפוסקים.

דעת צדיקי בית בעלז זי"ע

ובנראה דכן דעת הצדיקים לבית בעלז, וכידוע הורה כ"ק מהר"א מבעלז זצ"ל הלכה למעשה פעה"ק ירושלים דאפשר להקל דזמן מוצ"ש הוא ג' דקות אחר שקה"ח, וד"ז קיבל מאביו הרה"ק מהרי"ד זצ"ל, וכמ"ש בשו"ת תשובת והנהגות (ח"ב סי' קס"ז) סיפר לי מחותני האדמו"ר הגר"ב הגר מסרמ-ויזניץ ששאל בעצמו פי האדמו"ר מבעלזא זצ"ל האך משנה כאן בא", והשיב שעוד בימי אביו זצ"ל בא יהודי מא"י וסיפר לו המציאות האך הכוכבים מופעים מוקדם מאד ואין מקום לע"ב מינוט, וקבע אז שכא"י שראין כוכבים קודם לכן מספיק חמשים דקות. וכ"כ בקובץ בית אהרן וישראל (גליון ק"ב עמ' קי"ט) בשם הרה"ג מוה"ר אהרן מדרכי רומנר שליט"א שכ"ק מהר"א מבעלז היה אומר בשם אביו מרן מהרי"ד זי"ע שבבעלזא צאה"כ הוא ע"ב דקות אחר השקיעה ובא"י ג' דקות אחר השקיעה. וכ"כ בס' שלחן רבותינו (סי' רצ"ג הע' שפ"ג) בשם כ"ק אדמו"ר מויזניץ-מונסי שליט"א ששמע מכ"ק אדמו"ר מהר"א מבעלז שחמשים דקות אחר שקה"ח הוא זמן צאה"כ בא".

והרי בבית בעלז החזיקו מאד בשי' ר"ת, וא"כ האך הקילו בא"י, אלא ע"כ דס"ל דעיקר הדין כדעת המנ"כ, ובאירופה שגם לדעת המנ"כ זמן צאה"כ קרוב לע"ב מינוט, נהגו לגמרי כשי' ר"ת^פ, אבל בא"י שיש חילוק גדול בין זמן צאה"כ הנראה לזמן צאה"כ

פ. והיינו דס"ל כדעת המנ"כ, אלא דבאירופה זמן צאת הכוכבים הנראה הוא קרוב לע"ב דקות אחר צאה"כ, וכן הוא בעיר בעלז באמצע הקיץ ע"ב דקות אחר שקה"ח השמש 8.5 מעלות תחת האופק, ע"כ החזיקו זמן מוצ"ש ע"ב דקות.

ועי' במועדים וזמנים (השמטות לח"ב סי' קנ"ה) שהביא ג"כ דברי הרה"ק מבעלז הנ"ל, וכ' דהאדמו"ר מסרמ-ויזניץ תמה ושאל להאדמו"ר מבעלז הלא הגמרא מייירי בארץ ישראל, ומפורש השיעור ע"ב מינוט, אבל האדמו"ר מבעלז בדיליה ולא רצה לשנות מקבלת אביו. ועפ"י הנ"ל א"ש, דס"ל כשי' המנ"כ.

ובקובץ עץ חיים (גליון ד' עמ' קע"ג) כ"כ הרב שלמה זמן דוידוביץ דמה שנהגו שלא לעשות מלאכה עד ע"ב דקות אחר שקה"ח משום דבמקומותיהם היה זמן צאה"כ קרוב לזמן ע"ב דקות אחר השקיעה, ומנהג בעלז ודאי היה מטעם זה, שהרי העיד הגה"ק מהר"א בשם אביו המהרי"ד

לפי שי' ר"ת, הורו דיש מקום להקל בצאה"כ הנראה של 50 דקות, ונכון להחמיר כשי' ר"ת. וכן בקונ' התשובת לבעל מהר"י (שם אות ז', וכ"ה בספרו טהר"י בקונ' שערי הטהרה אות ס"ג) בדעת הרב הקדוש ר' שלום מבעלז ז"ל להמתין ע"ב מינוטין שהוא חומרא עי"ש. ע"א.

עוד בדעת צדיקי בית בעלז

בס' ישראל והומנים (ח"ב עמ' תתס"ג) כ' שמועה שמעתי בשם כ"ק אדמו"ר מסקווירא זצ"ל שבבעלז (אצל המהרי"ד זצ"ל) הקילו אפי' אם נולד קרוב לשעה אחר השקיעה כנולד ביום. וכן הביא שם (ח"א עמ' תשי"ב) משו"ת משנת יעקב (סי' ו') ששמע מכ"ק אדמו"ר מסאטמר זצ"ל שכן נהגו בבעלז. וכ"כ בספר לב שומע (לונדון תשס"ב, עמ' ע"ד) שהרה"ק מהרי"ד מבעלז זצ"ל כששאלו אודות בן שנולד בשבת אחר השקיעה קודם שאמר יצוה צור חסדו, שזה היה קודם שקה"ח דר"ת שהוא נ"ח וחצי דקות אחר שקה"ח, צוה למולו בשבת הבאה.

אמנם כנ' ודאי דשמיעות הללו אינם מדויקים, דאם בא"י הקילו אדמו"ר בעלז למעשה ^{לסמוך להקל על שי' המנ"כ} לבעלז, בודאי שיש להחמיר לחוש לשי' המנ"כ אף באירופה, אלא הנכון כמו שהביא הכותב במאמרו (פ"ה הע' א') מספר בין השמשות (לכונן שנת תרס"ז) שנדפס בחי' הרה"ק מהרי"ד מבעלז, ושם הביא מכתב מא' מחסידי בעלזא שכ' שבבית הרה"ק מבעלז כשנולד תינוק לערך חצי שעה אחר שקה"ח ונראת חשכת לילה חושבים ליום שלאחריו, שחוששין לדעת המנ"כ, (וכבר העיר בזה הגה"צ אבד"ק קאמניץ זצ"ל בהערה על דברי המשנת יעקב שם, דמה שהביא המשנת יעקב מכ"ק מורי הגה"ק מסאטמר שליט"א הכוונה דהקילו כנולד עד כחצי שעה אחר שקה"ח וכדעת המנ"כ, וכמ"ש בס' בין השמשות), וכ"כ בס' רכב על דבר אמת (קונ' גבולי שבת עמ' כ') מנהג בעלז ידעתי בבירור שפסקו דאפי' אם נולד 'חצי שעה' אחר השקיעה פסקו הלכה למעשה דדינו כנולד עוד

דבארץ ישראל א"צ לחכות יותר מ-50 דקות אחר השקיעה. והכותב (עמ' קצב-קצג) דחה דבריו וכ' דדעת הגה"ק מהר"ש מבעלז דשיעור ד' מיל הוא שיעור שוה, [והביא בן מדברי כ"ק אדמו"ר מבעלז שליט"א].

ובאמת צדקו שניהם, דס"ל לאדמו"ר בעלז דעיקר הדין כדעת המנ"כ, ובאירופה שזמן הופעת כוכבים בפועל הוא קרוב ל-72 דקות אחר שקה"ח הורי לגמרי כפשטות שי' ר"ת דזמן צאה"כ 72 דקות אחר שקה"ח, ושאינן להקל בזה בשום ענין, ובארץ ישראל דזמן הופעת הכוכבים מקודם הרבה, הורו דיש מקום להקל כדעת המנ"כ, אך נכון להחמיר כפשטות דעת ר"ת, וכן כ"ק מהר"א מבעלז בעצמו החמיר להמתין 72 דקות, ופשוט.

ע. עי' בס' שלחן רבותינו (סי' רצ"ג עמ' רע"ט) מכתבו של המשב"ק הרה"ח ר' שלום פויגל ז"ל שלעצמו החמיר כ"ק אדמו"ר מהר"א אף בא"י עד 75 דקות אחר שקה"ח, [והוא כמ"ש בדברי יחזקאל בשם הרה"ק מהר"ש מבעלז שלא לעשות מלאכה עד שעה ורבע אחר שקה"ח, שהוא 75 דקות, וכנ' דהג' דקות הם לתוס' שבת].

עא. ומש"כ הגה"צ אבד"ק פאפא זצ"ל (במכתבו הנדפס בס' באהלי יוסף עמ' צ"ט) שמעתי בעצמי מפי הגה"צ מבילגוריא ז"ל בנסעי עמו על הספינה שאמר בשם אביו שהיה פוסק כר"ת בין לחומרא בין לקולא. היינו דאף בנולד אחר שקה"ח דינו כנולד ביום, אבל לא איירי בנולד אחר צאה"כ של המנ"כ, דאז יש לחוש שהוא כבר לילה.

ביום. הרי שלא הקילו אלא עד כחצי שעה שעדיין אין נראין כוכבים, אבל אח"כ שכבר נראין כוכבים חששו לשי' המנ"כ דאולנין בתר המציאות אף קודם ד' מילין. (ועי' מש"כ בישראל והומנים [שם ח"א עמ' תשי"ג] בזה).

וכמו"כ מש"כ בשו"ת חשב האפור (ח"ג סי' מ"ז) כי בימי אדמו"ר מהרי"ד ז"ל נולד תינוק בשבת לפנות ערב אחר שקה"ח בעוד היום גדול, והלך הדיין ביחד עם האב אל אדמו"ר מהרי"ד ז"ל, והיתה תשובתו מה אעשה והרי אנו שומעים שבירושלים מחזיקים את הזמן הזה לבית"ש והורה לדחות המילה. ובס' שלחן רבנותינו (סי' רס"א) הביא משמו של החשב האפור דעפי"ז הורה שאחר שקה"ח יש לו דין ביה"ש. ועי' בס' יפה שיחתן (ח"ב אות רע"ג) בזה. ובס' נמעי גבריאל (נדה ח"א פמ"ט הע' ב') כ' דעפ"י הוראה זו החמיר הגה"צ מפאפא זצ"ל בדיני דאורייתא כשי' הגאונים (ועי' בס' באהלי יוסף [מונסי תשס"ח עמ' צ"ט] מש"כ הגה"צ אבד"ק פאפא בזה). פשוט דהדברים אינם מדויקים, דודאי לא היה דעת הרה"ק מהרי"ד דמיד אחר שקה"ח הוי ביה"ש, אלא כנ' דהמעשה היה שתינוק נולד זמן רב אחר שקה"ח, כמו חצי שעה או יותר, שלדעת המנ"כ הוי ביה"ש, ועי' אמר הרה"ק מהרי"ד דאף דלפי פשטות שי' ר"ת עדיין יום, מ"מ למעשה יש להחמיר כשי' המנ"כ וכמו שמחזיקים בירושלים עכ.

ומזה גופא שיש עדות הסותרות מוכן שהרה"ק מבעלו הורה כדעת המנ"כ, ולכן יש שראה בזה שעושין נגד שי' הגאונים, וחשב שס"ל לגמרי כר"ת, ויש שראה בזה שאין עושה כפשטות שי' ר"ת, וחשב דחושש לשי' הגאונים, ופשוט, [ורבים מעו בדבר זה כידוע, ואכמ"ל].

ביאר עפי"ז למה אין מחמירים בשיעור ד' מיל

ובס' אור מאיר (עמ' קפ"ג) הומנים בהלכה (פי"ז ס"ה) ישראל והומנים (עמ' תס"ז תתל"ו ותתל"ח) כתבו בזה לכאר המנהג לשער זמן צאה"כ 72 דקות שוות בכל מקום וזמן, דהלא חז"ל והפוסקים נתנו שיעורים במצב הארת הרקיע, והם משתנים ע"פ הזמן והמקום, והאיך אפשר לקבוע זמן שזה בכל מקום ובכל זמן. ובפשטות דעת ר"ת דלילה הוא 72 דקות אחר שקה"ח, מיירי בא"י בימי ניסן ותשרי, וכפי מצב חשכות הרקיע אז כן צריכים לקבוע צאה"כ בתקופות השנה האחרות, ובמדינות הנוטות לצפון מא"י, שיש יותר זמן משקה"ח עד צאה"כ, וכפי מצב חשכות הרקיע בימים השונים בא"י 72 דקות אחר שקה"ח, כן היה צריכים לקבוע צאה"כ בכל מקום ובכל זמן, ומעולם לא נהגו כן. [ובס' ישראל והומנים (שם) כ' שזהו הקושיא החמורה ביותר על הקובעים זמן שווה לצאה"כ, ולא מצא בפוסקים נגר ובר נגר דיפרקיניה למענה זו, וצע"ג עי'].

עכ. וראה זה חדש בשו"ת אגורה באהלך (סי' ל', להגה"צ ריי"צ אבד"ק בעלו-מנטריאל) שהעידו חסידים אשר זכו להיות במחיצת כ"ק מרן אדמו"ר מהרי"ד מבעלזא זי"ע בראצפערט, ששם היה כבר מחמיר כענין תינוק שנולד לאחר השקיעה שלא למולו עד ספק יום ט', ופעם גילה דטעמו הוא מפני כבודו של א"י, דשם נקטינן השקיעה לספק לילה. ועדיין צ"ב.

עג. וזה דלא כדברי הכותב שכ' (קובץ ד' עמ' קפ"ג) "דלהעמיס שי' המנ"כ בדעת ר"ת והשו"ע הוא

וביאריו לפי הנ"ל, דדעת רוב הפוסקים דאולינן כפי המציאות בראיית כוכבים דהוי לילה אף קודם ע"ב דקות, וכשי' המנ"כ, לכן אף בהמקומות שהחמירו בדעת ר"ת, לא החמירו רק ע"ב דקות כפשטות דברי ר"ת, כיון דבמציאות כבר יצאו כוכבים ולשי' המנ"כ הוי כבר לילה אף לשי' ר"ת.

ובעינינו ז' כ' בקונ' התשובות לבעל מהר"י (שם אות ו-ז) לתרץ למה לא מחמירין להמתין במוצ"ש צ"ו מינוטין כדי לצאת דעת הפוסקים שסוברים דמיל הוא כ"ד מינוט"ה, הלא אפי' במליחה דדם שמלחו לרוב פוסקים הוא רק דרבנן מחמירין דמיל הוא כ"ד מינוט (עי' חכמ"א [כלל ל' סע' ט'] ודרכ"ת [סי' ס"ט סקק"ט] ומשנ"ב [סי' תנ"ט ס"ב בביה"ל ד"ה הוינ']) ע"ה, וכש"כ באיסור שבת שהוא מה"ת וספק תורה לחומרא ע"ה, וכן למה אין חוששין לדעת הפוסקים דהר"ד מילין הם זמניות ובקיץ ד' מילין הם ב' שעות וחצי, אלא דכיון דמן הדין מהני ג' עוד יותר קשה מכל הקושיות על שי' ר"ת. דאף יש קצת קושי בדבר להעמיס דברי המנ"כ בדברי השו"ע, מ"מ כן הבנת גדולי האחרונים בדעת ר"ת והשו"ע, ואדרבה "להעמיס בדעת ר"ת והשו"ע דכוונתם לשיעור קצוב של ע"ב דקות בשוה הוא יותר קשה מכל הקושיות על שי' ר"ת, ולא מצינו בשום אחד מגדולי האחרונים שיפרש כן דעת ר"ת והשו"ע, וא"א להעמיס בדברי השו"ע והפוסקים דבר שהוא נגד החוש, וכמשנ"ת לעיל.

עוד יותר קשה מכל הקושיות על שי' ר"ת. דאף יש קצת קושי בדבר להעמיס דברי המנ"כ בדברי השו"ע, מ"מ כן הבנת גדולי האחרונים בדעת ר"ת והשו"ע, ואדרבה "להעמיס בדעת ר"ת והשו"ע דכוונתם לשיעור קצוב של ע"ב דקות בשוה הוא יותר קשה מכל הקושיות על שי' ר"ת, ולא מצינו בשום אחד מגדולי האחרונים שיפרש כן דעת ר"ת והשו"ע, וא"א להעמיס בדברי השו"ע והפוסקים דבר שהוא נגד החוש, וכמשנ"ת לעיל.

עד. ובאמת בפשטות לשיטות הסוברים דשיעור מיל הוא כ"ד דקות זמן צאה"כ לשי' ר"ת אינו 96 דקות אחר שקה"ח [שיעור ד' מיל של כ"ד דקות], אלא 120 דקות אחר שקה"ח [שיעור ה' מיל של כ"ד דקות], דמקור לשי' זו הוא למ"ד (פסחים צ"ד) דיש משקה"ח עד צאה"כ מהלך ה' מיל, דלפי"ז יש מנה"ח עד שקה"ח מהלך ל' מיל, ויש י"ב שעות מהנה"ח עד שקה"ח שהם 720 דקות, א"כ כל מיל הוא חלק ל' מ720 דקות שהוא 24 דקות, וא"כ הזמן שמשקה"ח עד צאה"כ שהוא ה' מיל הוא 120 דקות [והוא חלק ששית מהזמן מנה"ח עד שקה"ח]. ושיטה זו מובא במג"א סי' פ"ט (ס"ק סק"ב) בשם הרמב"ם (פיהמ"ש פסחים פ"ג מ"ב, אך עי' בכנפי יונה יו"ד סי' ס"ט ומש"כ הגרי"מ שלזינגר באש תמיד) ובסי' תנ"ט (סק"ג) בשם מהרי"ל (הל' פסח, וי"א שדעתו כ"ב וחצי דקות), ובשו"ע הרב (שם סי') כ' דלענין הלכה העיקר כשיטה זו.

וכשי' זו דיש ה' מיל משקה"ח עד צאה"כ מבואר בהרבה ראשונים [ומהם דעת ר"ת עצמו בספר הישר (סי' רכ"א) ר"ח (ברכות ל"ב) רש"י (ברכות ב') תוס' (פסחים י"א ועוד) רא"ש (תענית פ"א סי"ב, תוס' הרא"ש שבת ל"ה) ראב"ן (סי' ב') רוקח (סי' נ"א) יראים (הל' שבת יו"כ) סמ"ג (עשין ל"ב) מרדכי (שבת סי' רצ"ג תענית סי' תרכ"ה) רבינו ירוחם (ני"ח ח"א, וע"ע נתיב י"ח ח"א) ועוד].

[אך דעת כמה אחרונים דאורך הנשף הוא 96 דקות, דס"ל דשיעור מיל הוא כ"ד דקות, ואורך הנשף הוא ד' מיל, (עי' במג"א סי' רס"ז סק"א ובח"י סי' תנ"ט סק"י ובפר"ח שם, ועי' ישראל הזמנים עמ' תס"ה ותתכ"ד בזה), ואכמ"ל].

ע"ה. המשנ"ב (שם) כ' להחמיר במליחה דשיעור מיל לכה"פ כ"ב וחצי דקות (ובספרו נדחי ישראל [פל"א ס"ט] כ' שיעור כ"ד דקות), וגם סומך על שי' זו להקל לגבי שיעור חימוץ, ואפ"ה לגבי צאה"כ הזכיר זמן של ע"ב דקות ולא יותר.

עו. ובמה שהקשה הטהר"י מהא דמחמירין לגבי מליחה דשיעור מיל הוא כ"ד דקות, וא"כ כש"כ באיסור שבת שהוא מה"ת, יש להעיר דהא דשיעור מליחה הוא שיעור מיל לא נמצא בחז"ל, [ולדעת הרבה ראשונים שיעור אחרת במליחה, עי' בב"י סי' ס"ט בזה], אלא מקורו הוא מדברי הרמב"ם (הל' מאכ"א פ"ו ה"י) שכ' ומניחו במלחו כדי הילוך מיל, שבזה השיעור נפלט דמו, א"כ י"ל דהרמב"ם נתכוין לשיעור הילוך מיל ידידה שהוא כ"ד דקות, וא"כ אף דלגבי שיעור מיל דעלמא קי"ל דהוא ח"י דקות, מ"מ לגבי מליחה נקטינו דשיעור פליטת הדם הוא כ"ד דקות.

כוכבים אף שעדיין לא נשלם השיעור דארבעה מלן, וא"כ כיון שהוא רק חומרא סגי להחמיר עד ע"ב מינוט ולא יותר, וא"צ לחוש להפוסקים שסוברים דמיל הוא יותר.

ועפ"י א"ש מה שקשה על זמן מוצ"ש ע"ב דקות בשהו אחר שקה"ת, דהא שיעור ע"ב דקות הוא זמן הפעת ג' כוכבים בינונים לשי' ר"ת, ובמוצ"ש נפסק בשו"ע (סי' רצ"ג ס"ב) דצריך לזהר מלעשות מלאכה עד שיראו ג' כוכבים קטנים ולא יהיו מפוזרים אלא רצופים, (והטעם דצריך כוכבים קטנים משום שאין אנו בקיאים בכוכבים, והטעם שצריך רצופים משום מצות תוס' שבת [ע"ש במג"א ודגו"מ], ובשו"ע שם [ס"א] דמאחרין תפלת ערבית כדי להוסיף מחול על הקודש), וא"כ לא סגי להמתין שיעור ע"ב דקות לחוד, אלא צריך להמתין עד שנראין כוכבים קטנים ורצופים¹. ולפי הנ"ל דסומכין על שי' המנ"כ א"ש, דכיון דקי"ל דתוס' שבת אינו מדאורייתא (עי' מג"א סי' רנ"ג סקכ"ו ובאחרונים שם), א"כ סומכין בזה על שי' המנ"כ דזמן מוצ"ש הוא בצאה"כ הנראה, וכשממתינים ע"ב דקות כבר נכלל בזה שיעור תוס' שבת, [וע"ע בס' ישראל והזמנים (עמ' תס"ח) מש"כ בענין זה] ע"ה.

בארה"כ נוהגין כשי' המנ"כ לחומרא

והנה פעה"ק כל העדות מחמירים לגבי הפס"ט כדעת הגאונים [עי' בס' אמרי נפתלי (שמרלר, הובא בשו"ת אבני ברזל ח"ב סי"ז) בשם הגאון אב"ד מעפליק שפה באה"ק זמן הפס"ט קודם שקה"ת, וכן כתבו בס' ישראל והזמנים (מכתבים סוף ח"ב) ובשו"ת קנה בשם (ח"ב יו"ד סי' ע"ה) בשם הגאב"ד הרמ"א פרינד זצ"ל שהגאון ר"פ עפשטיין זצ"ל ראב"ד פעה"ק א"ל שח"ו להקל בהפס"ט אפי' רגע אחד אחר השקיעה, וכ"כ הגר"מ הלברשטאם (בהסכמתו לס' מעגלי צדק) בשם הגאון רי"י ריזמאן זצ"ל שאין להקל כלל וכלל אפי' אם עבר רק כרגע אחד אחר השקיעה].

אמנם בארה"ב יש שמקילין בהפס"ט בדיעבד אחר שקה"ת, ואין חוששין בזה לשי' הגאונים, ומ"מ חוששין לשי' המנ"כ ואין מקילין עד ג"ח וחצי דקות אחר שקה"ת, אלא כמו יג"ל דקות אחר השקיעה ולא יותר [עי' בס' ישראל והזמנים (עמ' תרפ"ג-ה, ועמ' תתקכ"ח) שהאריך בזה, והביא דהרבה רבני ג"י הקילו בזה, ומהם כ"ק אדמו"ר מהר"ש מבאבוב זצ"ל, כ"ק אדמו"ר מסאטמר זצ"ל, שו"ת משנת יעקב, שו"ת באר משה], והיינו

עז. ובמכתבו של הרה"ק משינאווא כ' בשם הגה"ק מהר"ש מבעלז שיש להמתין 'שעה ורבע' אחר שקה"ת והשבת צריך להיות 'מעט תוס' ביציאתו ובביאתו'. אמנם אין המנהג כן, וגם מדברי החפץ חיים במכתבו (בס' אבני שהם הנ"ל) ובמשנ"ב (סי' רל"ה סק"ד וסי' רס"א ס"ב בבניה"ל ד"ה שהוא) נ' דא"צ אלא שיעור ע"ב דקות ולא יותר.

ע"ה. אמנם באמת לא סגי בע"ב דקות בדיוק, דזמן של ע"ב דקות הוא לילה לשי' רבי יהודה, אבל לשי' רבי יוסי צאה"כ הוא כחצי דקה אח"כ, (שיעור כדי הילוך מ"ט אמה, עי' ב"י סי' רצ"ג), ובקונ' התשובות לבעל טהרת ישראל (שם אות ו' ז') העיר בזה אמאי סגי ד' מילן אחר השקיעה שיחשוב לילה, הא לר' יוסי אחר השלמת ד' מילין עדיין ביה"ש זמן מיעוט, ות"י כיון שהוא רק חומרא ע"ב סגי להחמיר עד ע"ב דקות ע"ש.

ועוד יש להעיר דביוה"כ לכו"ע תוס' יו"כ הוא מה"ת, וא"כ צריכים להוסיף קצת על שיעור של ע"ב דקות משום תוס' יו"כ, וצ"ל כנ"ל.

דאף שאין חוששין לשי' הגאונים ולכן מקילין דאחר שקה"ח הוי יום, מ"מ חוששין לדעת המג"כ דר"ת מודה דביש כוכבים במציאות הוי לילה, ופשוט ע"פ.

וּפְשׁוּט שכל שיעורי הזמנים שנתנו בזה אין הכוונה לדקות שוה בלי להתחשב עם המציאות, אלא תלוי בזמן צאה"כ במציאות ואין לדמות מקום למקום ועונה לעונה, ורבים מועים בזה וחושבים הזמנים הללו הם כעין חק וסומכין עצמם על מה שאיזה גדול פסק דעד כך וכך דקות אחר שקה"ח ליום יחשב, ואינם מרגישים שד"ז תלוי במציאות ואין לדמות מקום למקום וזמן לזמן. וגם במדינה אחד אין לדמות עיר לעיר ומחוז למחוז. ויש לציין בענין זה מש"כ בשו"ת ויען יוסף (סי' ק"ה) לענין זמן צאה"כ, דכיון דנשתנה האופק בעירכם מבאונגארן פשוט דלא שייך לומר שינהגו כמנהג שהיו נוהגין בביתם, דצריך

ע"פ. ואגב יש להעיר על מש"כ בס' אוצר הזמנים (עמ' ש"מ) בשם הגר"י רוט שליט"א גאב"ד קרלסבורג שאין להקל בהפס"ט אחר השקיעה אלא למי שנוהג כר"ת במוצ"ש ואינו עושה מלאכה לפני ע"ב דקות אחר שקה"ח. דלפמשנ"ת מנהג רוב ישראל בדעת המג"כ, ואף אם אין מחמירים להמתין ע"ב דקות אחר שקה"ח, מ"מ אחר שקה"ח עד ביה"ש של המג"כ עדיין יום גמור. וכ"מ בדברי הח"ח בספרו טהרת ישראל (פי"ג ס"ו) ונדחי ישראל (פמ"א ס"ו), ווע"ש בתרגומו שכ' שההפס"ט צריך להיות 'אין ערך איין שעה פאר נאכט, און אויב עס איז גיווען ווייניגער וויא איין האלבע שעה פאר נאכט דארף זיך פרעגען א שאלה, ופשוט דהכוונה שצריך להיות קודם שקה"ח שהוא לערך שעה קודם צאה"כ ע"פ האופק, ואם איזרח עד חצי שעה קודם צאה"כ לפי האופק אז תשאל ש"ח, אבל קודם חצי שעה מהני בדיעבד, וכן מבואר גם בדבריו בפנים בקצרה. ועי' בס' בירור הלכה (תנ' יו"ד סי' קצ"ו בזה) בכ"ז.

ומש"כ בשו"ת אגרת משה (יו"ד ח"ד סי' י"ז אות כ"ז) דודאי הנוהגים כשי' הגר"א אף לקולא במוצ"ש אין להם להקל בעשיית הפס"ט אחר השקיעה, דהוי תרתי קולא דסתרי, והוא פשוט וברור. כוונתו דמי שמיקל במוצ"ש לעשות מלאכה בשיעור ג' רבעי מיל אחר שקה"ח, א"א לו להקל בהפס"ט אחר השקיעה, אבל לא מיירי כלל במי שנוהג במוצ"ש להמתין עד זמן צאה"כ כשי' ר"ת והמג"כ, דשפיר אפשר לו להקל בזה ואינו תרתי דסתרי, וכמו שסיים שם כלפי הנוהגין להקל במוצ"ש כשי' הגר"א "תמה אני מי התיר להם דבר כזה, וכי הם יכולים להכריע בדין זה נגד מנהג אבותינו ורבותינו הראשונים ולומר שהדין עם הגר"א נגדם, ואם היו גם הרבה מתלמידיו שעשו כמותו, לא הנהיגו כן בעלמא (ועי' מש"כ באו"ח ח"ד סי' ס"ב דתלמידי הגר"א אף שבעצמן יכולין לנהוג לקולא כהגר"א, אין יכולין להורות כן לאחרים), והגר"א עצמו לא הנהיג כן, אף לא בעירו ווילנא, (אמנם עי' בשו"ת יד אליהו [פסקים סי' ס"ד] דרבינו הגדול הגאון מווילנא זצוק"ל חידש לנו שיטה חדשה נגד הפוסקים, ועשה מעשה כדבריו כפי שהגיד לי בן אחיו של הגאון הקדוש הנ"ל שראה מעשה שעשה כדבריו וכשיטתו) וידעין שגדולי עולם מתלמידי תלמידיו החמירו בזה דלא כהגר"א, אף לענין קר"ש ותפילת ערבית, וכ"ש לענין שבת, ולכן אין לנו לעשות בזה כהגר"א במוצ"ש, אלא כמנהגנו כר"ת לחומרא עד צאה"כ. ודאי הדברים אמורים להנוהגים כשי' הגר"א ולא להנוהגין כשי' המג"כ, ופשוט. וע"ע בס' אור מאיר (עמ' ש"ח) מה ששמע מבעל האג"מ בזה.

פ. וכמו"כ לענין מו"ד, דבארה"ב שנוהגים גם בזה לחוש לפשטות שי' ר"ת להחזיק המו"ד משקה"ח עד ע"ב דקות, מ"מ בשעה"ד היבא שא"א להחזיק המו"ד באו"מ רק לזמן קצר, תחזיק המו"ד מ"ג וחצי מינוט קודם צאה"כ הנראה עד צאה"כ הנראה, שזהו זמן ביה"ש מעיקר הדין, ודלא כמ"ש בס' בנה ביתך (סי' ט"ו הע' כ"ב) דתחזיק המו"ד 58 דקות עד 72 אחר השקיעה, וכ"כ בס' פותח שער (סי' י"ז אות כ"ג) דתעשה המו"ד [לכתחילה] כ' דקות לפני צאה"כ. ועי' בקובץ קול התורה (גליון נ' שנת תשס"א עמ' י"ח) מכתב מבעל חשב האפוד שמבואר כמו שכתבתי.

להבחין באיזה אופק שהחמה והכוכבים זמן יציאתם וביאתם הם באותו מקום, וצריך לבחון איזה פעמים על השקיעה ועל צאה"כ דייקא במקום ההוא כמה הוא עי"ש].

ולכן בארצות הסמוכים לצד צפון (כמו לונדון ואנטוורפן) הורה כ"ק אדמו"ר מסאטמר זצ"ל שבימי הקיץ יש להמתין יותר מע"ב דקות אחר שקה"ח עד שנראין כוכבים במציאות, וכמ"ש בס' ישראל והזמנים (ח"ב עמ' תתי"ב) ובס' מושיען של ישראל (ח"ח דף תנ"ג), הרי דחוששין להמציאות כשאנו מתאים עם שיעור ד' מיל"א, וא"כ ה"ה כשרואין כוכבים קודם ע"ב דקות שצריכים לחוש להמציאות, ופשוט.

יש שלפעמים מקילין כשי' המנ"כ

ומצינו שאף באותן מקומות שנהגו כפשטות שי' ר"ת, מ"מ סמכו עצמם לפעמים על שי' המנ"כ להקל, כגון בתענית ציבור שבאיזה מקומות הקילו לסמוך על צאה"כ במציאות, ולא המתינו עד ד' מילין אחר שקה"ח, אף דקי"ל (או"ח סי' תקס"ב) דצריך להמתין עד צאה"כ, ובתשעה באב איתא להדיא בגמ' (פסחים נד:) דביה"ש שלו אסור, וכמ"ש בשו"ע (או"ח סי' תקנ"ג ב') ובין השמשות שלו אסור כיום כיפור (עיי"ש בפרמ"ג א"א סק"ב ומשנ"ב סק"ג), שלענין תענית סמכו עצמן על עיקר הדין כדעת המנ"כ.

וכן המנהג כהיום בק"ק באבוב שבתענית ציבור [ואף תשעה באב] סומכים עצמם בהחלט על שי' המנ"כ, ואין חוששין כלל לפשטות שי' ר"ת להמתין ע"ב דקות^{פא}. ומוזה ראי' ברורה דס"ל דעיקר הדין כשי' המנ"כ. וכמו שהעיר בזה בקובץ עץ חיים (גליון ד' עמ' קע"ג) הרב שלמה זלמן דוידוביץ דממנהג באבוב שנוהגין להפסיק בכל התענית אחר ס' דקות מהשקיעה, (וכן הורה הרה"ק ר' איציקל מפשעווארסק זי"ע), מוכרח מזה שסברי מעיקר הדין כדעת המנ"כ, דהרי גמרא מפורשת הוא דת"ב ביה"ש שלו אסור, וכש"כ ביה"ש דסוף היום דחמור טפי כידוע.

ישוב זמן הדלקת נר שבת וחנוכה עפי"ז

ובזה א"ש איך יוצאים יד"ח בהדלקת נר שבת והדלקת נר חנוכה בע"ש לשי' ר"ת והשו"ע, הרי מדליקין קודם פלג המנחה לשי' ר"ת, [פלג המנחה לשי' ר"ת הוא בא"י בימות החורף כחמשה דקות קודם שקה"ח, ובארה"ב בנ"י הוא כדקה או שתיים קודם שקה"ח], דסמכין בזה על שי' המנ"כ דצאה"כ הוא בשעה שנראים הכוכבים, ופלג המנחה הוא שעה ורבעי קודם צאה"כ הנראה, וכמשי"ת לקמן.

פא. וכזה מצינו גם באירופה שהיו שהמתינו במוצ"ש יותר מ72 דקות, ובימי הקיץ המתינו יותר מבימי החורף, עי' דרכי חיים ושלום (אות שס"ד, בקיץ 75 דקות) זמירת דברי יואל (עמ' קצ"ד, וכ"ה בקונ' תמר יפוח שבס"ס נומ"ג אות כ"ה ובישראל והזמנים עמ' תס"ו, בחורף 80 דקות ובקיץ 90) שהחמירו עד שיש כוכבים הרבה ברקיע.

פב. וע"ע בשו"ת דבר יהושע (ח"ב סי' ע"ה, מגדולי חסידי בעלז) בתשובתו להגה"צ מהרשי"ש רובין אבד"ק צעשנוב זצ"ל שכ' שאף הנוהגין להחמיר במוצ"ש כדעת ר"ת א"צ להחמיר בת"צ ואף בת"ב.

אין להקל נגד שי' המנ"כ אף בשעה"ד

ולפי מה שנתבאר דאף בהמקומות שהחמירו כפשטות שי' ר"ת והמתינו במוצ"ש ע"ב דקות, מ"מ לא הקילו נגד שי' המנ"כ, שכן הוא עיקר הדין, א"כ פשוט דאף בשעת הדחק גדול אסור להקל בזמן ביה"ש לשי' המנ"כ, ואף מי שנמצא בערב שבת עם חשיכה באמצע הדרך, והוא דוחק גדול, אף אם נתיר לו לעשות מלאכה אחר שקה"ח ולסמוך על דעת השו"ע והפוסקים [שבעצם הדין צל"ע רב אם להקל כהיום שכלל ישראל כבר קבלו עליהם לחוש לדעת הגאונים²¹], מ"מ ודאי שאין לו לעשות ח"ו שום מלאכה בביה"ש של המנ"כ.

יש מועים בזמן צאה"כ לשי' המנ"כ

בקובץ אור ישראל (גליון י' עמ' מ"ה) האריך העורך הרה"ג רבי חיים אברלנדר שליט"א לבאר דבשעה"ד גדול יש להקל לעשות מלאכה בער"ש קודם התחלת ביה"ש לפי האופק, וכ' שם להקל בזה עד 40 מינוט אחר השקיעה. וודאי דאין זה נכון כלל וכלל, וכמו שהשיג עליו הרה"ג רבי ישראל מננהויז שליט"א (גליון י"ב עמ' מ"ב) דלפ"ד המנ"כ צאה"כ הוא לכל היותר כשהחמה 7.5 מעלות תחת האופק, והוא באופק ג"י בערך 35.8 מינוט בימי ניסן ותשרי, וצריכים להוסיף עוד לכה"פ י"ג וחצי מינוט לביה"ש, א"כ אין להקל בימי ניסן ותשרי יותר מ22 מינוט לאחר השקיעה.

ומה שכ' הרב אברלנדר (גליון י"ב עמ' ס"א) להצדיק דבריו, וכ' דאף די"א דצאה"כ בערך 40 מינוט, מ"מ רבים חושבים 50 מינוט בחורף 60 מינוט בקיץ, ושכן דעת הגה"צ מפאפא והעדות לישראל והאג"מ, ולפי"ז עד 40 מינוט אחר השקיעה עדיין אינו ביה"ש עי"ש. הדבר פשוט לכל יודעי בינה דאין בדבריו כלום, ולא שייך בזמן צאה"כ הנראה מושג של דקות שוות בקבלה, דזמן צאה"כ הנראה תלוי אך ורק במצב השמש תחת האופק, ומה שיש מורין דזמן צאה"כ הנראה הוא ג' או ס' דקות אחר שקה"ח, היינו לסייג וגדר להחמיר, אבל עיקר זמן צאה"כ הוא מוקדם מזה, לפי חשבון המעלות.

ומיש"כ שדעת הגה"צ אבד"ק פאפא והעדות לישראל והאג"מ דצאה"כ 50-60 דקות אחר שקה"ח, היינו למוצ"ש שצריך כוכבים קטנים ורצופים, ואין זה זמן צאה"כ מעיקר הדין, והגה"צ מפאפא הוציא לוח בעיר פאפא בשנת תש"ג (צילום בס' הזבה"ל עמ' קט"ז) ושם מבואר דזמן מוצ"ש (כוכבים בינונים ורצופים) הוא 8-8.5 מעלות, וא"כ 7.5 מעלות בודאי יש כבר כוכבים בינונים²², וכ"ה הזמן של העדות לישראל (עי' בס' עדות לישראל עמ' ק"ל דבחורף זמן מוצ"ש 50 דקות אחר שקה"ח, והוא קרוב ל8.5 מעלות, ובמ"ש בס' הזבה"ל

פג. עי' בשו"ת נשמת שבת (ח"ז סי' שע"ז) דמי שהחשיך לו בדרך אסור לו לעשות מלאכה אחר שקה"ח אף שיצטרך לשבות שבתו על אם הדרך ולא יהיה שם מה לאכול על משך יום השבת. ועי' בשו"ת ברכת שמים (סי' ע"ז) בזה.

פר. וכ"כ בשו"ת אגודה באהלך (אר"ח סי' ל') בדעת הגה"צ אב"ד פאפא, דמה שקבע זמנים לצאה"כ לקיץ ולחורף שעה אחר השקיעה בקיץ וחמישים מינוט בחורף, היינו דאז היה ברור אצלו שכבר נראין ג' מאותן כוכבים שיש לסמוך עליהן שביציאתן הוא לילה, וגם היה ברור לו שאז

עמ' תקל"ב), ובשול"ת אג"מ (או"ח ח"ד סי' ס"ב) כ' דפה באמערקא כחמשים מינוט אחר שקיעה כבר כל השמים מלאה כוכבים והוא חושך כבאמצע לילה, וא"כ ודאי דזמן רב לפני 50 דקות כבר צאת ג' כוכבים בינונים, ופשוט דמה שנקטו בארה"ב 50-60 דקות הוי חומרא בעלמא, אבל להקל שייך רק ע"פ חשבון המעלות, והצדק עם הרב פנגהויז דאחר 22 דקות אחר שקה"ח בימי ניסן ותשרי הוא כבר ביה"ש לשי' המנ"כ, ואין להקל בזה בשום אופן ואף בשעה"ד גדול מאד.

ובן בס' פרי חגן (סו"ס שמ"ב שערי הלכה) כ' דלענין שבותין שהתירו בביה"ש לצורך מצוה ובמדרוד ונחפז יש להתיר עד צאה"כ כפי האופק, והוא בני"י כשעה אחר השקיעה. ואינו נכון כלל, אלא צאה"כ לפי האופק הוא לכל היותר 35 דקות אחר שקה"ח.

עד מתי אפשר לחברי הצלה להקל בזה

ובס' מקראי קודש [מדריך לחברי הצלה - שיעורי הרה"ג רבי בצלאל טוביה ווטנשטיין שליט"א (ע"י הרב י"ש ווייס שליט"א, מונסי תשס"ח, פ"א סל"א)] כ' דאם חבר הצלה גמר למפל עם חולה בערב שבת, מותר לו לחזור בעצמו לביתו עד 35 דקות אחר השקיעה, ולא ימתין על גוי שיחזירו, דלפי שי' המנ"כ עדיין הוא ודאי יום פ"ה. ועוד כ' שם (פ"א סל"ד) דמותר לו לעשות מלאכה דרבנן (כגון לרחוץ גופו במים שהחמו מבעו"י) עד 55 דקות אחר השקיעה, שעד אז זמן ביה"ש לשי' המנ"כ. וכזה ממו ביה מדרשא בשם וועד הרבנים דחברה הצלה דנ"י.

וכבר נתבאר דזמנים הללו אינם נכונים כלל, דזמן צאה"כ לשי' המנ"כ בעיר נ"י אינו 55 דקות אחר שקה"ח, ובכלל אין שייך ליתן שיעור קצוב בדקות לשי' המנ"כ, דתלוי בעונת השנה, ובימי ניסן ותשרי הוא לכל היותר 30-35 דקות אחר שקה"ח, ואז דינו כשבת לכל מילי, וביה"ש הוא ג' רבעי מיל לפני זה.

המשך המאמר יופיע אי"ה בקובץ הבא.

הוא כבר הזמן של הכסיף, והגם שבהרבה מימות השנה גם לפני זמן זה כבר הכסיף ויצאו הכוכבים, אבל לא רצה לעשות חשבונות למידי יום ביומו, וקבע זמן שזה אשר אחר כל ספיקותיו היה ברור אצלו דאפשר לסמוך עליו. וכ"כ בקובץ אור ישראל (גליון מ"ז עמ' כ"ח) עי"ש.

פ"ה. וכ' שם דמוטב לחזור בעצמו קודם ביה"ש לשי' המנ"כ מלהמתין על נכרי שיעשה עבורו מלאכה דאורייתא בשבת. והם דברי חידוש ותימה, שכהיום נתפשט בכל תפוצות ישראל להחמיר כשי' הגאונים ודאי עדיף אמירה לעכו"ם בשבת מלהקל לעשות בעצמו מלאכה דאורייתא אחר שקה"ח.